

Što je to prema Staljingradu?: Kultura pamćenja na Drugi svjetski rat u suvremenoj hrvatskoj književnosti

Čarapina, David

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:223703>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-28**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

**SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET**

David Čarapina

**Što je to prema Staljingradu?: kultura
pamćenja na Drugi svjetski rat u suvremenoj
hrvatskoj književnosti**

(DIPLOMSKI RAD)

Rijeka, 2022.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za povijest

David Čarapina
Matični broj: 0009077200

*Što je to prema Staljingradu?: kultura pamćenja
na Drugi svjetski rat u suvremenoj hrvatskoj
književnosti*

DIPLOMSKI RAD

Diplomski studiji: Hrvatski jezik i književnost/Povijest i interpretacije baštine

Mentor: izv. prof. dr. sc. Vjeron Pavlaković

Komentor: red. prof. dr. sc. Sanjin Sorel

Rijeka, 2022.

IZJAVA

Kojom izjavljujem da sam diplomski rad naslova *Što je to prema Staljingradu?: kultura pamćenja na Drugi svjetski rat u suvremenoj hrvatskoj književnosti* izradio samostalno pod mentorstvom izv. prof. dr. sc. Vjerana Pavlakovića i red. prof. dr. sc. Sanjina Sorela.

U radu sam primijenio metodologiju znanstvenoistraživačkoga rada i koristio literaturu koja je navedena na kraju diplomskoga rada. Tuđe spoznaje, stavove, zaključke, teorije i zakonitosti koje sam izravno ili parafrazirajući naveo u diplomskom radu na uobičajen način citirao sam i povezoao s korištenim bibliografskim jedinicama.

Student

David Čarapina

Potpis

Sadržaj

1. Uvod.....	6
2. O teoriji i kraće.....	11
2.1. Razvoj studija pamćenja.....	11
2.2. Kolektivno i individualno pamćenje	13
2.3. Kulturalno i komunikacijsko pamćenje.....	14
2.4. Pamćenje i književnost.....	16
2.4.1. Generacija meta-pamćenja	18
2.5. Kratka nota o kulturi sjećanja na Drugi svjetski rat u Hrvatskoj.....	20
3. Dogma kuca, pragma otvara (Ena Katarina Haler, <i>Nadohvat</i>).....	25
3.1. Kritička recepcija	25
3.1.1. O romanu <i>Nadohvat</i>	27
3.2. Pamćenje i <i>Nadohvat</i>	28
3.2.1. Popularni odabiri u prozi pamćenja.....	30
3.2.2. Dijete bez prošlosti: pitanje fokalizacije	32
3.2.3. Zaključna razmatranja	35
4. Knjiga o velikom (Slobodan Šnajder, <i>Doba mjedi</i>)	37
4.1. Kritička recepcija	37
4.2. Tri čitanja	39
4.2.1. Mjed i ideologija: čitanje Svetlane Savić	39
4.2.2. Kružno kretanje: čitanje Darka Gašparovića.....	41
4.2.3. Reprezentacija i destigmatizacija: čitanja Ludwiga Bauera i Macieja Czerwinskog	42
4.3. Oče, kaže sin: čitanje i nadopunjavanje iz perspektive studija pamćenja	43
4.3.1. Bježanje od zastave ili do zastave?: selektivni zaborav na Đuru Šnajdera	45
4.4. <i>Doba mjedi</i> i zaključna razmatranja	49
5. Zaključak.....	55
6. Literatura	57
6.1. Izvori	59
6.2. Mrežni izvori (<i>Nadohvat</i>).....	59

6.3. Mrežni izvori (<i>Doba mjedi</i>).....	60
---	----

1. Uvod

Nasljeđe je nešto poput ovoga:
pisma napisanog u prošlosti koje nikada ne stiže u sadašnjost.
A tvoj je zadatak rekonstruirati taj odsutni razgovor.

Carlos Fonseca, *Muzej besanih*

„Što je to prema Staljingradu?“

Cinično je to pitanje retoričke naravi staroga Schlaussa upućeno Georgu Kempfu po netom završenom liječničkom pregledu; pregledu potrebnom pred odlazak u redove SS Waffena i odlazak na istočnu frontu. Tim pitanjem liječnik odbacuje sve racionalne dijagnoze, a potom i mladenačke probleme jer u doba mjedi što su oni spram Staljingrada gdje, prema procjenama, ostaje izgubljeno preko dva milijuna života. I dok je Georg Kempf, ili za naše prilike, Đuro Šnajder, uspio uz određenu dozu rezignacije nadređenog otpisati samo kao gada, studije pamćenja, zajedno s drugim medijima, nastojalo je kroz drugu polovicu stoljeća raspisati konkretan odgovor u želji da prevaziđe neumoljivu, staljingradsku retoriku.

Prekriživši u svibnju 2022. godine 77. godišnjicu završetka rata na europskom kontinentu, suočili smo se ponovo s činjenicom kako se bližimo kraju roka trajanja na komunikativno sjećanje na Drugi svjetski rat. Živućih svjedoka sve je manje i u potrazi za informacijama okrećemo se sekundarnim izvorima: književnosti, muzejima, arhivima, kinematografijama, sada i medijskim zapisima platforma koje su redefinirale zadnje desetljeće pamćenja (Facebook, Twitter, Instagram, TikTok). Pronalazeći se pred završetkom faze komunikativnog sjećanja, povlače se pitanja: koji aspekti Drugog svjetskog rata (p)ostaju relevantni danas? Koje teme smo ostavili, a koje ostaju žarišne niti javnih rasprava i nakon gotovo osamdeset godina? Klizimo li prema homogenizaciji ili heterogenizaciji sjećanja?

Ovaj rad intrigira svako od tih pitanja, ali u centar stavlja sljedeća: kako suvremena hrvatska književnost nastoji odgovoriti danas na retoričko pitanje starog Schlaussa? U kolikoj mjeri je povijesna, vremena distanca od događaja Drugog svjetskog rata, uvezana s političkim ekonomskim i društvenim promjenama od raspada Jugoslavije utjecala i na koji način na književnu produkciju na temu rata? U suvremenoj hrvatskoj književnosti odgovore su već podastrijeli Slobodan Šnajder, Ivana Sajko, Ena Katarina Haler, Ivana Šojat, Nikola Petković, Željko Funda, Zoran Ferić, Nora Verde, Miljenko Jergović, Željko Ivanjek, Daša Drndić, Ludwig Bauer... Znanstvena, istraživačka zajednica kaska u potrazi za odgovorima na ta pitanja

te se radovima na tu temu može pohvaliti manjina kao što su, primjerice, Maciej Czerwinski, ili Dejan Đurić.

S obzirom na pluralitet literarnih varijacija, ovaj rad odlučio se fokusirati isključivo na dva djela: *Nadohvat* Ene Katarine Haler i *Doba mjedi* Slobodana Šnajdera. Odabir tih dvaju romana primarno je motiviran aklamacijom književnog polja. Naslov Slobodana Šnajdera od svojeg izlaska ovjenčao se nizom nacionalnih, regionalnih i međunarodnim nominacijama i priznanjima. O njegovom zadnjem romanu napisano je preko tridesetak kritika tijekom razdoblja od sedam godina, a *Doba mjedi* je doživjelo čak četiri tiskana izdanja u nakladama Tim Pressa i, od ove godine, Bodonija. Iako je Ena Katarina Haler poželjela samo jednu nagradu (ali niz nominacija), njen roman je – za razliku od Šnajderovog – izazvao jednu od žesćih kritičkih reakcija unutar nacionalnog književnog polja u zadnjih dvadeset godina. Oba romana zadobila su znatno širu pozornost od velike većine književne produkcije na ovim prostorima, kako od kritike, tako i čitatelja. Stoga što su uspjeli zaintrigirati širu javnost temom Drugog svjetskog rata postavlja se jednostavno pitanje: kakvim ga njihovi tekstovi žele upamtiti?

Ipak, svaki od njih pretpostavio je svoju nisku istraživačkih problema. Oni vezani za povijesni roman *Nadohvat* primarno su vezani uz činjenicu što je riječ o prvijencu starom tri godine. Nemogućnost vremenskog odmaka, kao i činjenica što su o romanu pisali samo književni kritičari jedino su odmagali u nastojanjima da se djelo Ene Katarine Haler kontekstualizira i valorizira njen značaj. Ipak, djelo se pokazalo otvorenim za naratološku analizu u vidu interpretacije istoga kroz prizmu promatranja reprezentacije pamćenja u književnosti.

Unatoč tome što je Slobodan Šnajder na književnoj sceni zadnjih pet desetljeća, njegov književni opus ostaje samo djelomično proučavan i valoriziran. Pritom glavnim predmetom istraživanja, kako teoretičara, tako i povjesničara književnosti, biva njegovo dramsko djelovanje, dok esejistički, kritički, polemički, prevodilački i prozni dijelovi njegova stvaralaštva bivaju jedino u natruhama istraženi¹. Time je istraživaču maksimalno otežana

¹ Njegovim proznim stvaralaštvom su se bavili Josip Užarević (u knjizi *Između tropa i priče: rasprave i ogledi o hrvatskoj književnosti i književnoj znanosti*) i Velimir Visković (u predgovoru izabranim djelima autora u nakladi Prometej). Tijekom 2021. godine izašao je temat posvećen Slobodanu Šnajderu u časopisu Književna republika gdje su se njegovim posljednjim romanom posvetili Svetlana Savić (*Odnos ideologije i pojedinca u romanu Doba mjedi Slobodana Šnajdera*) i Ludwig Bauer (*Roman Doba mjedi Slobodana Šnajdera i književna produktivnost podunavskošvapske građe*). U istom tematu pronalazimo jedini rad posvećen Šnajderovom esejističkom i polemičkom opusu; riječ o tekstu Nikice Mihaljevića (*Između čekića, srpa i nakovnja*). Spomenutim radovima treba pridodati i nedavno objavljeni izvorni znanstveni rad poljske znanstvenice Magdalene Dyras (*Pamić*

valorizacija *Doba mjedi* koje je – ipak – tijekom zadnjih godina nanovo, ali nedovoljno probudila recepciju autorova djela.

Ipak, potrebno je priznati kako pomoću tih dvaju romana nije moguće dati cijelu sliku po pitanju reprezentacije kulture pamćenja u sklopu hrvatskog književnog polja. Ipak, odabirom dvaju izuzetno aklamiranih romana te odabranog koncepta, moguće je ocrtati književna, kulturna strujanja te usustaviti temelje na daljnja istraživanja.

Dva temeljna istraživačka pitanja koja sam postavio pred početak pisanja diplomskog rada bila su a) na koji način romani *Nadohvat* i *Doba mjedi* perpetuiraju sjećanje na Drugi svjetski rat? te b) kako se romani *Nadohvat* i *Doba mjedi* razlikuju od prethodnih reprezentacija na Drugi svjetski rat? Tek na njima u zaključku mogu pružiti podlogu za daljnje istraživanje o tome u kojoj mjeri se književne reprezentacije pamćenja Drugog svjetskog rata uklapaju ili suprostavljaju službenoj kulturi pamćenja. Ipak, u istraživanje ulazim s tezom da se posljednjih godina pojavljuje nova generacija autora, spremnih osporiti trenutno pamćenje te pružiti vlastita, reflektivnija, performativnija viđenja povijesti na ovim prostorima. Izvire to iz teze Jana Lensena kako se na frankofonim područjima od devedesetih nadalje javlja generacija meta-pamćenja koja, ne samo da osporava, već vlastitim prikazima namjerno ulazi u dijalog u želji da sudjeluje u konstruiranju novog, agonističkog pamćenja. Taj generacijski val kod nas biva zakočen zbog zbivanja tijekom devedesetih godina te sporo pokretan tijekom dvijetisućitih kada se na našim prostorima uvježbavaju kapitalističke paradigme kulturne industrije i proizvodnje knjige. Tek početkom drugog desetljeća počinju se pojavljivati djela s ciljem destigmatizacije i problematizacije dotad osjetljivih aspekata Drugog svjetskog rata na našim prostorima kroz romane Ivane Šojat-Kučić, Miljenka Jergovića, Slobodana Šnajdera. Od tada nadalje, bilježi se postepeni rast romana koji ulaze u dijalog s kulturom sjećanja, nastojeći ponuditi vlastita viđenja; Nora Verde, Ena Katarina Haler, Željko Funda samo su neka od imena. S obzirom na to kako je riječ o temi ogromnih razmjera, važno je naznačiti kako diplomski rad može samo naznačiti, dotaknuti ocrtano polje same teze. Stoga ćemo istraživački cilj uglaviti na sljedeći način: analiziranje reprezentacije pamćenja Drugog svjetskog rata dvaju društveno prepoznatih romana pomoću književnoteorijske metodologije. Važnim se činiti i napomenuti kako je ovo samo početak istraživanja na naslovnu tematiku.

„mniejszościowa” i pokaleczona w najnowszej literaturze chorwackiej (na przykładach prozy Ludwiga Bauera, Ivany Šojat Kučić i Slobodana Šnajdera) gdje je izvršila komparativnu analizu triju suvremenih hrvatskih romana te njihovog odnosa spram kolektivnih i individualnih pamćenja njemačke manjine (folksdojčera).

U problematiziranju i konstruiranju pamćenja na Drugi svjetski rat u romanima *Nadohvat* i *Doba mjedi* primarno sam se koristio teorijskim uvidima sakupljenima u zborniku *Media and Cultural Memory*² uređivačkog para Astrid Erll i Ansgar Nünning. Ipak, formalne i generacijske različitosti u pristupu za posljedicu su imale posvemašnje drugačije pristupe. Bazičnoj naratološkoj analizi povijesnog romana *Nadohvat* tako se vezala uz Lensenov koncept generacije *meta-memory*. Za razliku od *Nadohvata*, kod *Doba mjedi* izostaje naratološka analiza. S obzirom na niz dosadašnjih učitavanja (npr. Svetlana Savić, Darko Gašparović, Ludwig Bauer, Maciej Czerwinski itd.), u analizi zadnjeg Šnajderovog romana odlučio sam pristupiti iz drugačije pozicije. Naime, odlučio sam usustaviti vezu između eseja *Umrijeti u Hrvatskoj* te romana *Doba mjedi* kao dvije strane iste problematike; prvi se ostvaruje kao metonimija zaborava, dok se drugu izvezuje kao metafora pamćenja. Tako jednog bez drugog nema. Pritom je na eseju najveća pozornost, dok se u analizi romana *Doba mjedi* ponajviše naslanjam na dosadašnja čitanja, pripremajući daljnja istraživanja koja su potrebna. Time se za rezultat dobiva prije pregledni, doli izvorni rad, ali je po analizi i čitanju zaključeno kako *Doba mjedi* traži drugačiji pristup, pristup koji čeka drugi rad. Kao i u slučaju *Nadohvata*, i konstruiranu vezu komentirat ću u suodnosu s generacijom meta-pamćenja.

Po pitanju pregleda teorijskih uvida o kulturi sjećanja primarno sam se koristio sintezama Dejana Durića (*Između književnosti i pamćenja: prisjećanje zaboravljenoga*), Astrid Erll (*Memory in Culture*) i Todora Kuljića (*Kultura sećanja*) te zbornicima *The Collective Memory Reader*, *Media and Cultural Memory* i *Kultura pamćenja i historija*. Po pitanju kulture sjećanja u Hrvatskoj, obratio sam se primarno knjigama *Uokvirivanje nacije i kolektivni identiteti: Politički rituali i kultura sjećanja na traume 20. stoljeća u Hrvatskoj*, *Yellow Star*, *Red Star: Holocaust Remembrance After Communism* te zborniku *Kultura sjećanja:1945.: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*.

U trenucima kada sam podrobnije nastojao objasniti teorijske koncepte kolektivnog i kulturnog pamćenja posezao sam temeljnim radovima autora iza njih.

Strukturno gledajući diplomski rad *Što je to prema Staljingradu?: kultura pamćenja na Drugi svjetski rat u suvremenoj hrvatskoj književnosti* pred nama se nalaze tri cjeline. Pored uvodnih segmenata unutar kojih čitatelja uvodim u tematiku te ga upoznajem s temom,

² Riječ je o radovima u sklopu cjeline *Literature and Cultural Memory*: Renata Lachmann (*Mnemonic and Intertextual Aspects of Literature*), Herbert Grabes (*Cultural Memory and the Literary Canon*), Max Saunders (*Life-Writing, Cultural Memory, and Literary Studies*), Birgit Neumann (*The Literary Representation of Memory*) i Ann Rigney (*The Dynamics of Remembrance: Texts Between Monumentality and Morphing*)

problemima, pitanjima i ciljevima istraživanja, istraživačkim cjelinama prethodi teorijsko poglavlje. Kroz četiri potpoglavlja izlažem povijesni razvoj studija pamćenja, koncepte kolektivnog i kulturnog pamćenja te odnos između književnosti i sjećanja. Teorijski koncepti raspisuju se kroz radove ključnih teoretičara kao što su Aleida Assman, Jan Assman, Maurice Halbwachs, Astrid Erll i drugi. Iako se nužno ne odlučujem za niti jednu od tih teoriju, svaka od njih nadopunjuje provedene analize.

Cjeline unutar kojih se vrši naratološka i kulturološka analiza romana dijele sličnu strukturu. Započinju potpoglavljem unutar kojih se pruža dosadašnja kritička recepcija njihovih romana, a nastavlja se usustavljanjem njihovih osnovnih formalnih značajki. U daljnjim potpoglavljima vrši se naratološka analiza romana s ciljem promatranja romana kroz prizmu odabranih koncepata. U poglavljima posvećenima Slobodanu Šnajderu razlika je u tome što se veći broj potpoglavlja posvećuje drugim čitanjima koje posljedično dopunjuje upravo razradba odnosa dvaju djela.

Rad zaključuje poglavlje *Zaključna razmatranja* unutar kojeg se sintetizira proučavano, ali i otvaraju novi istraživački rukavci vođeni širim sagledavanjem odnosa kulture sjećanja i suvremene hrvatske književnosti.

2. O teoriji i kraće

U sintetičkoj studiji *Memory in Culture*, Astrid Erll piše kako su se, ugrubo, od dvadesetih godina prošlog stoljeća nametnuli sljedeći pojmovi: kolektivno pamćenje, lieux de mémoire, kulturno pamćenje protiv komunikacijskog pamćenje, društveno pamćenje, kulture pamćenja, kulturno sjećanje, društveni zaborav, pamćenje u globalnom dobu, transkulturalno pamćenje...³. Time samo želi ukazati na činjenicu kako upravo pitanja terminološke naravi predstavljaju jedna od najužarenijih područja u sklopu studija pamćenja. Za jedan dio znanstvene zajednice to govori o transdisciplinarnosti njihovih istraživačkih napora⁴, dok za drugi dio on potencijalno ukazuje na opasnost od toga da pamćenje postane katica za sve⁵. Stoga se prvo nameće pitanje kako smo došli do navedene terminološke prezasićenosti te predstavlja li ona uistinu problem?

2.1. Razvoj studija pamćenja

Uredništvo naslova *The Collective Memory Reader* uvodnik otpočinje znakovitom rečenicom: *Memory, even conceived in its social dimensions, is hardly a new topic*⁶. Prenamijenimo li njihovu rečenicu, mogli bi lako kazati da su studije pamćenja, promišljene i unutar samih društvenih dimenzija, teško nova istraživačka tema. I dok bavljenje pamćenjem seže do antičkih filozofa, moderno bavljenje pamćenjem otpočinje krajem 19. stoljeća kada, konačnim trijumfom logocentrizma i prosvjetiteljstva, dolazimo do toga da se „čini da se pamćenje sada ne odnosi toliko na očuvanje narodnih običaja u ritualima i ponavljanju već na stjecanje znanja u učenju i recitiranju, a naši analitički okviri stoga nastoje raščlaniti te sposobnosti.⁷“ Prvi veliki boom pamćenja popraćuje niz humanističkih, društvenih i prirodnih istraživanja, ali i društvenih promjena (primarno uzlet nacionalizma) unutar kojih pamćenje postaje integralna sastavnica⁸. Možemo kazati kako prvi nagli polet interesa za pamćenjem završava dvama austrijskim istraživačima koji će imenovati fenomen kulture pamćenja te se njime strukturirano baviti:

³ Erll, Astrid. (2011). *Memory in Culture*. London: Palgrave Macmillan; 6 str.

⁴ Olick, Jeffrey K., Vinitzky-Seroussi, Vered & Levy, D. (2011). *Introduction*. U: Olick, Jeffrey K., Vinitzky-Seroussi, Vered & Levy, Daniel. (ur.) *The Collective Memory Reader*. New York: Oxford University Press; 4 str.

⁵ Zelizer, Barbie (1995). Reading the Past against the Grain: The Shape of Memory Studies. *Critical Studies in Mass Communication*, vol. 12, no. 3, 235 str. Preuzeto iz: Erll, Astrid. (2011). *Memory in Culture*. London: Palgrave Macmillan; 6 str.

⁶ Olick, Jeffrey K., Vinitzky-Seroussi, Vered & Levy, D., 2011., 3 str.

⁷ Isto; 9 str.

⁸ Isto; 13 str.

Maurice Halbwachsu (kolektivno pamćenje) i Abyu Warburgu (socijalno pamćenje). Na njihovim temeljima otpočinje drugi *boom* sjećanja nužno obilježen Drugim svjetskim ratom⁹.

Nova istraživanja pamćenja tako su primarno vezana uz svjedočanstva onih preživjelih iz nacističkih koncentracijskih logora koja promatraju kroz prizmu skeptičnog sjećanja, kontrastirajući herojskom pamćenja proizašleme iz Prvog svjetskog rata. Ipak, promjene se počinju zbivati u šezdesetima i sedamdesetima kada dolazi do istraživanja kolektivnih mentaliteta¹⁰. Predigra je to osamdesetima, desetljeću kada se studiji pamćenja kakve danas poznajemo pojavljuju. U razmaku od samo nekoliko godina pojavljuju se djela Paula Fussella (*The Great War and Modern Memory*), Yosefa Yerushalmija Zakhora (*Jewish History and Jewish Memory*) i Pierrea Nore (*Le Lieux de memoire*), dok istovremeno Jan i Aleida Assmann razrađuju ideju kulture pamćenja koja će se razviti ”u jednu od najautoritativnijih na njemačkom govornom području i, u usporedbi s međunarodnom zajednicom, također najrazrađenijom¹¹.”

Od osamdesetih nadalje, studiji pamćenja razvijaju se kao multidisciplinarno područje koje u želji da osvjetli sjecišta između pamćenja i kulture, nužno ujedinjuje antropologiju, filozofiju, povijest, književnost, psihologiju, kulturologiju, sociologiju itd. U toj ekspanziji kriju se razlozi multiplikacije termina „koji se često koriste paušalno i nesustavno, a katkada ne postoji jasno razgraničenje između pojedinih termina.“¹² Ipak, kao što piše Aleida Assmann, interdisciplinarni pristup problematici predstavlja odličnu strategiju „da se učine vidljivima nove spona u mjestima gdje su prethodno jedino fragmenti bili vidljivi.“¹³ Stoga se pamćenju prvenstveno pristupa kao *diskurzivnom konstrukt*, koji se ovisno o kontekstu (lingvistički, povijesni, društveni, nacionalni) konstituira na drugačije načine. U konačnici, posvemašnju količinu termina povezuje činjenica da je „u suvremenim studijima pamćenja naglasak stavljen ne samo na individualno, privatno pamćenje, nego na društveno, kulturno i povijesno pamćenje.“ Sama Astrid Erll upozorava kako je nemoguće sagledavati pojedina djela u vakuumu, već ih je nužno kontekstualno uglaviti:

⁹ Erll, 2011., 13 str.

¹⁰ Durić, D (2018). *Između književnosti i pamćenja: prisjećanje zaboravljenoga*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci; 13. str.

¹¹ Erll, 2011., 14 str.

¹² Durić, 2018., 13. str.

¹³ Erll, 2011., 6 str.

„Pokušaji odvajanja 'individualnog pamćenja', 'tradicije', 'povijesti' ili 'fikcije' od 'pamćenja' (u korist drugih izraza, zbog nesklonosti bilo kojoj univerzalnoj 'superteoriji' ili iz straha za legitimitet vlastite discipline) sprječavaju nas da vidimo niti koje povezuju takve pojave.“¹⁴

Iz uvodnog obilja pojmova odabiremo i u nastavku definiramo kolektivno pamćenje, kulturno pamćenja te odnos pamćenja i književnosti.

2.2. Kolektivno i individualno pamćenje

Termin kolektivno pamćenje (*collective memory*) osmišljava francuski filozof i sociolog Maurice Halbwachs. Istodobno nastojeći opovrgnuti i graditi na teorijama Henrija Bergsona i Sigmunda Freuda, Halbwachs na sociološkim postavkama Emila Durkheima osmišljava kolektivno pamćenje kao „socijalnu konstrukciju prošlosti“, ali i „rekonstrukciju prošlosti u svjetlu sadašnjosti.“¹⁵ Sažimajući Halbwachsovo definiranje pamćenja, Dejan Durić¹⁶ kreće od društvenog konteksta. Iako je pamćenje biološki proces utvrđen u ljudskom tijelo, ono ne može postojati bez društvenih okvira. Argument stoji na tome da je čovjek društveno biće uronjeno u niz međuodnosa s nizom različitih društvenih skupina. Stoga, želimo li se dosjetiti naših uspomena, moramo djelovati unutar društvenih okvira koji uključuju, kako okidače uspomena, tako i komunikacijske procese pomoći kojih iste dijelimo. Socijalno uvjetovano pamćenje tako se sastoji od pojedinca koji ima pamćenje, ali „je to pamćenje kolektivno određeno.“ Iako je individualno pamćenje bivalo sagledano kroz kognitivne, biološki leće, ono je nemoguće bez društvene dimenzije¹⁷.

Nadalje, uvijek se prisjećamo iz pozicije sadašnjosti, pri čemu dolazi do vezivanja trenutačnih vrijednosti za prošle godine. Njih karakteriziramo kao grupne i promjenjive. Po pitanju opsega, svaka društvena grupa ima određeno trajanje što dovodi do toga da je kolektivno pamćenje vezano uz njen identitet na način da se uspostavljaju razlike spram drugih grupa. Nadovezujući se na Jana Assmanna, Durić ističe njegovo tumačenje Halbwachsovog poimanja

¹⁴ Isto; 7 str.

¹⁵ Halbwachs, M. Coser, L. (1992). *On collective memory*. Chicago, Ill.: University of Chicago Press; str. 34.

¹⁶ Durić, 2018., 23.-30. str.

¹⁷ „Središnja teza koje se Halbwachs pridržavao u svim svojim djelima jeste ona o socijalnoj uvjetovanosti pamćenja. On potpuno odbacuje tjelesnu, tj. neuronalnu i fiziološku bazu pamćenja i umjesto nje ističe socijalni okvir odnosa, bez kojeg se individualno pamćenje ne bi moglo konstituirati niti održati.“ Assmann, J. (2005). *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Vrijeme; 40.-41. str

kolektivnog pamćenja kroz individuu i grupu. Tako je pojedinac onaj koji sudjeluje u gradnji pamćenja, jer „subjekt pamćenja i sjećanja uvijek ostaje pojedinac, ali u ovisnostima o „okvirima“ koji organiziraju njegovo pamćenje.“¹⁸ Drugim riječima, „kolektivi doduše 'nemaju' pamćenje, ali određuju pamćenje svojih članova.“¹⁹

Konačno, ostaje nam još jedna, ključna razlika između individualnog i kolektivnog. „Prvo je detaljnije i bogatije jer se odnosi na osobni život pojedinca te događaje koje je iskusio, a drugo je siromašnije i općenitije zato što se mora temeljiti na selekciji te je često shematizirano: u razmatranje se uzimaju samo zbivanja koja imaju najveće značenje za najveći broj pripadnika skupine.“²⁰

Halbwachsova teorija kolektivnog pamćenja pokazat će se kao odskočna daska koju će, unatoč prigovorima i nedostacima, znanstvena zajednica prigrliti. Već smo spomenuli Jana Assmanna osvrćući se na Halbwachsa te se u nastavku osvrćemo na Assmannovu podjelu kolektivnog pamćenja na komunikacijsko i kolektivno pamćenje.

2.3. Kulturalno i komunikacijsko pamćenje

Should one even attempt a definition of 'cultural memory'?

Astrid Erll

S obzirom na trenutnu širinu razmatranja obuhvaćenu studijama pamćenja, pitanje Astrid Erll pokazuje se validnim. I dok do konačne definicije nećemo stići, nužno moramo ocrtati konture te se usuglasiti oko onoga što mislimo kada napišemo „kulturalno pamćenje“. Polazište predstavlja rad Jana i Aleide Assmann koji su tijekom devedesetih godina dvadesetog stoljeća redefinirali pitanje kulture pamćenja (*das kulturelle Gedächtnis*). Glavni uspjeh njihovog teorijskog okvira krije se u tome što su sistematično, konceptualno i teorijski opisali vezu između kulture i pamćenja²¹.

Gradeći na Halbwachsovom razlikovanju dvaju registara kolektivnog pamćenja (autobiografsko i povijesno), J. Assmann razlikuje dva okvira pamćenja: **komunikativno**

¹⁸ Assmann, J. *Kultura sjećanja*. U: Brkljačić. Maja. Prlenda. Sandra. (ur.) (2006) *Kultura pamćenja*, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006. str. 52

¹⁹ Isto

²⁰ Đurić, 2018., str. 25

²¹ Isto; 27 str.

pamćenje i kulturalno pamćenje. Radi jednostavnijeg razumijevanja razlika između dvaju modusa pamćenja, u nastavku donosim usustavljenu tablicu razlika²²:

	komunikacijsko pamćenje	kulturalno pamćenje
sadržaj	Povijesno iskustvo u okviru individualnih biografija	Mitska prapovijest, događaji u apsolutnoj prošlost
oblici	Neformalni, slabo formirani, prirodni, nastaju kroz interakciju, svakodnevnica	Zasnovani, visok stupanj oblikovanosti, ceremonijalna komunikacija, blagdan
mediji	Živo sjećanje u organskim pamćenjima, iskustva i rekla-kazala	Čvrste objektivacije, tradicionalno simboličko kodiranje/incenacija u riječi, slici, plesu itd.
vremenska struktura	80-100 godina, vremenski horizont od 3-4 generacije koji se pomiče sa sadašnjošću	Apsolutna prošlost mitskog pravremena
nositelji	Nespecifični, svjedoci jedne zajednice sjećanja	Specijalizirani nositelji tradicije

Nastojeći sažeti karakteristike, Jan Assmann kulturno pamćenje definira sljedećim riječima:

„Koncept kulturnog pamćenja sastoji se od obnovljivih tekstova, slika i rituala, specifičnih za svako od društava u svakoj od epoha. Njihovo kultiviranje usmjereno je stabilizaciji te prijenosu društvene slike. Na takvom kolektivnom znanju, većim dijelom (ne i ekskluzivno) o prošlosti, svaka grupa bazira svoju svijest o jedinstvu i posebnosti.“²³

Kritika Assmannovom poimanju kulturnog i komunikacijskog pamćenja ponajviše se fokusirala na razlikovanje tih dvaju okvira. Tako mu Harold Welzer upućuje kritiku kako je „razlikovanje komunikativnog i kulturnog pamćenja moguće jedino u teoriji, dok se u praksi taj odnos pokazuje mnogo složenijim i isprepletenijim“²⁴. S druge strane, Todor Kuljić ukazat će na krivo baratanjem pojmova iz domene psihologije i biologije, kao i na činjenicu da ih „ideološka funkcija zamagljavanja antagonističkih društvenih napetosti posredstvom kolektivnog pamćenja ne zanima.“²⁵ Konkretnije, izostaje društvena kritika samim time što se „kritika prošlosti svodi na proučavanje njene društvene uslovljenosti ili simboličke funkcije, a

²² Preuzeto iz: isto; 29 str.

²³ Preuzeto iz: Assmann, J. (2000) *Kultura sjećanja*. U: Brkljačić. Maja. Prlenda. Sandra. (ur.) (2006) *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga; 67 str.

²⁴ Đurić, 2018., 33 str.

²⁵ Kuljić, T. (2006). *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja štampa; 112 str.

tumačenje interesnih sukoba oko prošlosti je neutralizovano jer se antagonizam između grupa ignoriše.“²⁶

2.4. Pamćenje i književnost

Razmatrajući odnos između pamćenja i književnosti, Erll u studiji *Memory in Culture* poglavlje *Literature as a Medium of Cultural Memory* otpočinje jednostavnim iskazom: „Kao medij kulturnog pamćenja književnost je sveprisutna²⁷.“ Sveprisutna su, i pitanja, i problemi vezani uz uzlet književnih studija pamćenja koji su se pokazali kao izuzetno izazovna i dinamična područja za istraživanje zadnjih nekoliko desetljeća. Nalik studijama pamćenja, njihov književni pandan ne smijemo gledati kao „zatvorenu i izdvojenu disciplinu jer je posrijedi interdisciplinarno područje, u kojemu povijest i teorija književnosti stupaju u složene odnose s drugim područjima.“²⁸ Odlučimo li se za sintezu Dejana Durića ili Astrid Erll, ili pak dosad spominjane zbornike radove, uvidjet ćemo složenost i raslojenost napisanoga.

I dok ćemo se velikog broja autora doticati direktno kroz analizu djela (Ann Rigney, Harald Welzer, Astrid Erll itd.), sada imamo priliku u kratkim crtama razložiti problematiku odnosa između književnosti i pamćenja te ukazati na prožetost tih dvaju područja. Stoga se u nastavku okrećemo Erllinoj klasifikaciji. Njemačka teoretičarka u svojoj studiji govori o pet okvirnih pristupa: književnost kao umijeće pamćenja, pamćenje književnosti s obzirom na intertekstualnost i kanon, pamćenje u književnosti te književnost kao mehanizam kulturnog pamćenja²⁹.

Pamćenje književnosti, s obzirom na intertekstualnost i kanon, prateći Erll i Nünning, pored spomenute intertekstualnosti i kanona, razmatra pitanje žanrova kao repozitorija pamćenja. U kasnijoj studiji *Memory in Culture* Erll kod poimanja pamćenja u književnosti ističe razlikovnu nit između *genitivus subjectivus* (kroz intertekstualnost književnost pamti) te *genitivus objectivus* (književni kanon i povijesti ključne su za pamćenje)³⁰. Gledajući kroz prizmu intertekstualnosti, govorimo o pamćenju kao *genitivusu subjectivusu*, ”pamćenju sustava simbola gdje se književnost ogledava kroz pojedinačne tekstove.“³¹ Strategije

²⁶ Isto; 112 str.

²⁷ Erll, 2011., 144 str.

²⁸ Durić, 2018., 40. str

²⁹ Erll, 2011.

³⁰ Isto; 70 str.

³¹ Erll, A. Nünning, A. Where Literature and Memory Meet: Towards a Systematic Approach to the Concepts of Memory Used in Literary Studies. U: Grabes, H. (ur.) (2005) *REAL – Yearbook of Research in English and*

intertekstualnosti i intermedijalnosti bivaju bitnima jer književna djela mogu „imitirati stil određenog književnog razdoblja, rekonceptualizirati žanrovsko naslijeđe, poigravati se oblikotvornim postupcima, reinterpretirati teme i motive.“³² Jednostavno, sažimajući Erllin pregled, Durić napominje kako „žanrovi, oblici ,arhetipovi, teme i motivi (...) predstavljaju stalna mjesta koja omogućuju pamćenje književnosti.“³³ Tvrdnja je to koja liježe s onom Renate Lachmann kada kaže kako je pamćenje teksta upravo intertekstualnost³⁴.

Okrenemo li se žanrovima kao spremištima pamćenja, onda moramo osvijestiti kako pamćenje književnih žanrova nadilazi tradicionalna istraživanja u sklopu teorije i povijesti književnosti. Erll i Nünning ističu vezanost žanrova za autobiografsko pamćenje, kao i činjenicu da proza pamćenja (primjerice, povijesni roman ili memoari), zauzima važnu ulogu u tvorbi nacionalnog pamćenja³⁵. Žanrovski gledano, pamćenje ukazuje kako se „stvarnost i prošlost formiraju i tumače kroz niz žanrovskih obrazaca, familijarnih kulturi te generalno bivaju dostupnima kroz sustav književnosti.“³⁶

Konačno, pamćenje književnosti sagledano kroz književni kanon i pripadnu historiografiju vezana je uz već spomenutu ideju *genitivus objectivus*; pamćenje književnosti sagledava se kroz procese pisanja književnih povijest, formiranja kanona te prvenstveno intervencija znanstvenog polja.

Pamćenje u književnosti vezuje se uz ideju da „književna djela referiraju na kulturno pamćenje te re-rezentiraju kulturno pamćenje čime ga čine vidljivim kroz medij fikcije.“³⁷ U fokusu je umjetnička reprezentacija, znači naratološki postupci, konstrukcije i tehnike pomoću kojih se ostvaruje pamćenje. Erll i Nünning, gledajući kroz prizmu pamćenja u književnosti, govore o tome kako se isto temelji na mimetičkom modelu odnosa pamćenja i književnosti te pišu o tri razine mimeze. Prvom razinom tako biva „izvantekstualna dimenzija, „iskustvena“ zbilja koja može biti materijal ili poticaj za stvaranje književnog djela.“³⁸ Druga mimeza uvodi pitanje preoblikovanja iste u književni medij te se tada „u fikcionalnoj formi sagledavaju

American Literature 21: Literature, Literary History, and Cultural Memory. Tübingen: Gunter Narr Verlag; 264 str.

³² Durić, 2018., 47 str.

³³ Isto

³⁴ Erll, 2011., 73 str.

³⁵ Erll, Nünning, 2005., 264. str.

³⁶ Isto; 277 str.

³⁷ Erll, 2011., 77 str.

³⁸ Durić, 2018., 50 str.

određeni problemi i prijepori kulture pamćenja.“ Konačno, treća mimeza ostvaruje se kroz čin čitanja kada „recipijent preuzima pamćenje na sebe, a ono se upisuje u samu kulturu pamćenja.³⁹“

Nastojeći u jednoj rečenici sažeti odnos naslovnih sastavnica, istraživački par kazat će kako se „književnost gotovo može opisati kao način reprezentiranja pojedinčeva pamćenja“, pri čemu se posebice „narrativni tekstovi demonstriraju kao forme sa posebnim afinitetom za pamćenje.“ Tome pitanju s još većom pažnjom pristupa Birgit Neumann u znanstvenom radu *The Literary Representation of Memory* gdje usustavlja naratološki pristup tekstovima kada je u pitanju odnos između pamćenja i književnosti. S obzirom na to kako ćemo se, posebice kroz analizu romana *Nadohvat*, vraćati na njene naratološke uvide, u kraćim crtama ćemo istaknuti njene glavne stavove. Uglavljujući pitanje pamćenja u književnosti kao „jedno od centralnih epistemoloških pitanja u književnim studijima“⁴⁰, Neumann tematizira analitičko pitanje iza proze pamćenja:

„Fraza se odnosi na književne, nereferencijalne narative koji opisuju rad pamćenja. Kao drugo, u širem smislu odnosi se na priče koje pojedinci ili kulture pripovijedaju o svojoj prošlosti da bi odgovorile na pitanje 'tko sam ja?' ili, kolektivno, 'tko smo mi?' (...) a ispostavlja se da su posrijedi imaginativne (re)konstrukcije prošlosti koje odgovaraju sadašnjim potrebama.⁴¹“

S time na umu, ulazimo u predzadnju etapu: definiranje koncepta meta-pamćenja.

2.4.1. Generacija meta-pamćenja

Konceptualno je to pitanje koje si je pred istraživanje njemačkih, flandrijskih i nizozemskih suvremenih književnih polja postavio Jan Lensen u knjizi *World War II in Contemporary German and Dutch Fiction* (Routledge, 2022). Vodio se tezom kako je zajednička povijesna, vremenska distanca od događaja Drugoga svjetskog rata, uvezana s političkim, ekonomskim i društvenim promjenama od 1989. godine rezultirala nizom literarnih varijacija na temu rata. U nastojanju da propita nacionalnu perspektivu te „istraži pitanje kako se suvremeni spisatelji odabranih književnosti nose s vremenskom distancom u odnosu na događaje Drugoga svjetskog

³⁹ Isto

⁴⁰ Neumann, B. *Literary Representation of Memory*. U: Erll, A. Nünning, A. (ur.) (2008). *Media and Cultural Memory*. Berlin i New York: Walter de Gruyter; 333 str.

⁴¹ Isto; 334 str. Prijevod preuzet iz: Durić, 2018., 52 str.

rata⁴²“, Lensen početnu tezu spaja sa sljedećom: „ponovno pregovaranje oko pamćenja na Drugi svjetski rat u suvremenoj književnosti obilježeno je izrazitom refleksivnošću spram transmisije, oblika, formacija i funkcija toga pamćenja danas.“⁴³

Spoj tih dviju teza donosi nam sljedeći koncept: meta-pamćenje. Iako ga preuzima od Birgit Neumann, Lensen ga nadograđuje te redefinira tako da pojam a) nužno biva vezan uz „kritički proces refleksije na proces pamćenja⁴⁴“, b) preuzima ulogu „krovnog pojma koji obuhvaća sve procese pamćenja, kako individualnog, tako i kolektivnog, te oblike pomoću kojih se događaji Drugog svjetskog rata obliku i prenose“ te c) odvoji od sličnih koncepata iz drugih domena. Konačno, Lensen podvlači razliku između meta-pamćenja te *postmemory* pitanja, koncepta Marianne Hirsch koji vezujemo uz traumatsko pamćenje druge generacije.

Generacija meta-pamćenja okrenuta je zamagljenom, sankcioniranom pamćenju od strane institucionalno usustavljenih mnemoničkih narativa i praksi⁴⁵. Pritom oni figuriraju za imaginativno kontrapamćenje s obzirom na to kako se nastoje suprotstaviti trenutnim mnemoničkim, hegemonijskim narativima. Važna je i poetska dimenzija jer su suvremeni književnici otvoreniji slobodnijoj interpretaciji pamćenja i identiteta što se razotkriva kroz odabrane književne postupke. U potrebi za sažimanjem osnovnih karakteristika djela meta-pamćenja, one bi bile sljedeće⁴⁶:

- a) Meta-pamćenje je posttraumatskog karaktera, za razliku od djela prethodne generacije koja su bila definirana konfliktom i teškim naslijeđem ratne generacije. Autori otvaraju pitanja koja su dosad bivala prepoznata kao teška, moralno osjetljiva za širu zajednicu.
- b) Upotreba imaginacije nije motivirana željom za kompenzacijom i razumijevanjem odsutnog i neshvatljivog, već time da se povijesti pristupa refleksnije i performativnije. Rezultat toga je eksperimentiranje s formom i sadržajem.
- c) Generacija meta-pamćenja pokazuje želju za sudjelovanjem u novim pregovorima vezanih za pamćenje i identitet zajednice, bez obzira na čin otuđenja kroz osporavanje hegemonijskih narativa. Štoviše, autori nastoje aktivno prenijeti svoje ciljeve i refleksije na čitatelja, uključujući ga tako u dijalog s nacionalnom kulturom pamćenja.

⁴² Lensen, J. (2022). *World War II in Contemporary German and Dutch Fiction: The Generation of Meta-Memory*. New York: Routledge; 4 str.

⁴³ Isto; 4 str.

⁴⁴ Isto; 7 str.

⁴⁵ Isto; 9 str.

⁴⁶ Isto; 221. – 230. str

2.5. Kratka nota o kulturi sjećanja na Drugi svjetski rat u Hrvatskoj

Međutim, čemu se suprotstavljaju pisci nove generacije kada je riječ o nacionalnoj kulturi pamćenja? Što danas konstituira kulturu sjećanja na Drugi svjetski rat u Hrvatskoj? Za razliku od književnosti, to je aktualnije, istraživanije pitanje na koje je niz znanstvenika zadnjih 15 godina nastojalo dati, bilo uži, bilo širi odgovor. Štoviše, samo tijekom pisanja ovog diplomskog rada izašla je nova knjiga po tom pitanju: *Uokvirivanje nacije i kolektivni identiteti: Politički rituali i kultura sjećanja na traume 20. stoljeća u Hrvatskoj* (Srednja Europa, 2022).

Iako je „u jugoistočnoj Europi, ovo je još uvijek relativno novo, (iako rastuće) područje istraživanja⁴⁷“, možemo ocrtati bazični okvir odnosa između događaj Drugoga svjetskog rata i Republike Hrvatske. Kako bismo odgovorili na to pitanje, potrebno je prvo napraviti korak unazad te odgovoriti na isto pitanje, ali zamjeniti RH s Jugoslavijom. Naime, po završetku rata 1945. godine otpočinje izgradnja zajedničkog pamćenja temeljena na “narodnooslobodilačkoj borbi”, kao osnovnom narativu stvaranja posleratne Jugoslavije, i prećutkivanju (neoznačavanju) građanskog rata, krećući se ekstremno zaoštrenom podelom između “narodnog otpora fašizmu” i “kolaboracionizma” svih vrsta.⁴⁸ S obzirom na usloženost netom završenog rata za svoje članice, država je mora biti „vrlo oprezna i selektivna kad je konstruirala narativ i mit o Drugom svjetskom ratu“, što je za rezultat imalo i da su „svi su odjednom bili "suradnici partizana", makar i u "ilegali".⁴⁹

Iznađena figura otpora u vidu ratnika-partizana postala je naličje mita o pobjedi. Kako piše Senadin Musabegović o figuri ratnika-partizana, „on sadrži u svojoj simboličkoj reprezentaciji ideju ustanika, ali, isto tako, u simboličkoj reprezentaciji on otjelotvoruje ideju komunističke revolucije, koja treba iz temelja da izmijeni tradicionalne kulturološke vrijednosti.⁵⁰“ Na njegovim plećima nastavno se gradi mit o masovnosti podrške partizanskom pokretu, kao i izuzetnosti pokreta, što će kasnije poslužiti kao „temelj za uvođenje autohtone

⁴⁷ Pavlaković, V., Pauković, D. Uokvirivanje nacije: Uvod u komemorativnu kulturu. U: Pavlaković, V., Pauković, D., Židek, N. (2022). *Uokvirivanje nacije i kolektivni identiteti: Politički rituali i kultura sjećanja na traume 20. stoljeća u Hrvatskoj*. Zagreb: Srednja Europa; 17. str.

⁴⁸ Đerić, G. Označeno i neoznačeno u narativima društvenog pamćenja: jugoslovenski slučaj. U: Cipek, T. (ur.). *Kultura sjećanja: 1945.: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput; 88 str.

⁴⁹ Jović, D. (2017). *Rat i mit: Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*. Zagreb: Fraktura; 147 str.

⁵⁰ Musabegović, S. Mit o pobjedi kao mit o revoluciji. U: Cipek, T. (ur.). *Kultura sjećanja: 1945.: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput; 38 str.

verzije socijalizma koji nije bio isti kao i sovjetski⁵¹“, ali i potpora Titovom kultu, kao i bratstvu i jedinstvu. S obzirom na to kako su „u središtu komunističke slike povijesti bile je partizanska borba i pobjeda 1945⁵²“, drugi, poraženi i odbačeni, bivaju osuđeni na mjesto u obiteljskim narativima gdje se „polazilo od stava da ako su otac, brat ili neki drugi rođak, nastradala osoba ili žrtva, bili dobri ljudi, onda je i vojska za koju su se borili načelno bila dobra.⁵³“ Time postepeno jačaju sentimentanti antikomunizma i nacionalizma. Oni na vidjelo izlaze tek u devedesetima kada dolazi do potpune mijene po pitanju politike pamćenja na Drugi svjetski rat.

Po urušavanju socijalističke Jugoslavije, Hrvatska otpočinje graditi identitet na temelju triju sastavnica: etnički nacionalizam (osiguravanje političkog etničkog tijela), Europa (osiguravanje pripadnosti europskom kulturnom prostoru) te mnemonička sigurnost (osiguravanje pamćenja na Domovinski rat, 1991-95).⁵⁴ Potreba za distinkcijom od drugih susjednih država, posebice Srbije, nužno je ubrzao transformaciju, ali i neposredno u cijeli proces uvezao „ideološke akrobacije, međuetničke odnose između Srba i Hrvata, povratak proustaških iseljenika, revidirane narativi o izgradnji nacije i države“, nesretno stvarajući „shizofrenu situaciju po pitanju politike sjećanja početkom 1990-ih,⁵⁵“ sve u želji da se etabliraju, ali i sruše stari mit o partizanstvu. Štoviše, njeni pokušaji odvajanja od jugoslavenskog nasljeđa kroz uništavanje spomenika, knjiga, a onda i revidiranja povijesti (ponajviše normalizacija ustaštva⁵⁶) pokazala su se u tolikoj mjeri ahistorijska i nasilna da će Jelena Subotić zaključiti kako reakcija „reflektira duboki osjećaj anksioznosti po pitanju toga koje će uređene odabrati postkomunistička Hrvatska, ali i anksioznost po pitanju toga ako će Hrvatsku – Europska unija, ponajprije – ikada, uistinu prihvatiti kao europsku.⁵⁷“

⁵¹ Jović, 2017., 149. str.

⁵² Čipek, T. Sjećanje na 1945.: čuvanje i brisanje. U: Čipek, T. (ur.). *Kultura sjećanja:1945.: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput; 158. str

⁵³ Isto

⁵⁴ Subotić, J. (2019). *Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance After Communism*. London: Cornell University Press; 118 str.

⁵⁵ Pavlaković, Pauković, 2022., 17 str.

⁵⁶ Normalizacija ustaštva pokazat će jednom od bitnijih komponenti Tuđmanove vladavine s obzirom na to kako će hrvatski predsjednik zastupati ideju Drugog svjetskog rata kao „nesretnog građanskog rata između Hrvata, gdje su se hrvatski partizani i hrvatski nacionalisti zajedno boriti za njihovu verziju hrvatske države.“ (Subotić, 2019., 124 str.)

⁵⁷ Subotić, 2019., 119 str.

Stoga, nije začudo što će Vjeran Pavlaković napisati kako Hrvatska danas „nudi niz primjera osporivanih komemoracija⁵⁸“, među kojima se posebice izdvajaju Bleiburg i Jasenovac:

„Oboje su izazivali opsežne političke rasprave, antagonizirali odnose sa susjednim zemljama i izazivali opsežnu pokrivenost lokalnih i međunarodnih medija. U svojoj srži, oni uključuju promišljanja etničkih odnosa u Hrvatskoj, ideološke interpretacije druge polovice 20. stoljeća, manipulacije brojevima žrtava te rasprave o biti hrvatske državnosti: je li antifašistički partizanski pokret predstavljao kontinuitet državnost ili ga je razbila borbom za federativnu Jugoslaviju? Dok komemoracije u koncentracijskom logoru Jasenovac ističu zločine fašističkog ustaškog režima koji je vladao Nezavisnom Državom Hrvatskom, komemoracije u Bleiburgu simboliziraju kolektivno sjećanje na komunističke zločine s kraja Drugog svjetskog rata i u prvim poslijeratnim godinama.⁵⁹“

Napisanu kratku notu o kulturi sjećanja poslije devedesetih prožima jedan cilj: ulazak u EU. Radikalizirane prakse u svjetlu devedesetih godina postepeno se ublažuju, nastojeći se, što je više moguće, približiti europskim narativima. U prvom desetljeću europska zajednica radila je na zajedničkim okvirima europskog sjećanja rezultirajući time da se njihovo, zajedničko sjećanje „temelji na narativu u kojem su zločini svih totalitarnih režima 20. stoljeća, nacizma, fašizma i komunizma, jednaki, a svim žrtvama treba iskazati isto poštovanje.⁶⁰“ Štoviše, naglašava Davor Pauković, „naglasak na europskoj dimenziji zajedničkog sjećanja i komemoracije svih žrtava totalitarnih i autoritarnih režima vrlo je važan argument u diskursu umjerenijih antikomunista, posebno HDZ-a.“ Upravo to se najbolje ogledava kroz Bleiburg i Jasenovac. Iako se on od pedesetih godina i prvih komemoracija ustalio kao jedno od izvorišta historijskog revizionizma, tek od devedesetih nadalje se ustaljuje kao „simbol kolektivne tragedije i komunističkih zločina, ali i povijesnog revizionizma i rehabilitacije ustaša.⁶¹“ Ipak, zadnjih godina nazire se postepeno odmicanje od izvezenih praksi pamćenja devedesetih

⁵⁸ Pavlaković, V. (2020). Memory politics in the Former Yugoslavia. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. vol. 18, no. 2, 15. str.

⁵⁹ Isto; 15-16 str.

⁶⁰ Pauković, D. Uokvirivanje narativa o komunističkim zločinima u Hrvatskoj: Bleiburg i Jazovka. U: Pavlaković, V., Pauković, D., Židek, N. (2022). *Uokvirivanje nacije i kolektivni identiteti: Politički rituali i kultura sjećanja na traume 20. stoljeća u Hrvatskoj*. Zagreb: Srednja Europa; 124. str.

⁶¹ Isto; 125.-126. str.

godina, iako još uvijek izostaje zakonski okvir za ustaške pozdrave, kao i reviziju ostavštine NDH-a.

Europeizacija politike sjećanja moguće je ogledati i kroz Jasenovac, oduvijek kontroveržno mjesto sjećanja; već je tijekom socijalističke Jugoslavije logor predstavljao mnemonički problem, s obzirom na intraetnički karakter žrtava, kao i ustašku administraciju iza logora⁶². Za Subotić je simptomatično kako Tito niti jednom nije posjetio Jasenovac s obzirom na to kako je njegova mnemonička prtljaga uvelike prijetila mitu o bratstvu i jedinstvu. Od devedesetih nadalje, otpočinje sasvim drugačije razdoblje za Jasenovac. Radovi na pretrpljenim oštećenjima tijekom rata otpočinju tek 1998. godine, a pregovori o uzetim predmetima između dvije države odužit će se; tek će početkom novog stoljeća isti završiti⁶³. Iako će dolaskom SDP-ove vlade izgledati kako otpočinje borba protiv revizionizma, stvari se sredinom prvog desetljeća vraćaju korak unazad. Štoviše, u jednom trenutku se Jasenovac više koristi kako bi se opravdao genocid protiv Hrvata tijekom devedesetih godina⁶⁴.

Tek postajanjem kandidatom za Europsku uniju počinje svojevrsna rehabilitacija Jasenovca s obzirom na to kako je trebalo ispuniti kriterije zajedničkog okvira sjećanja na kojem se sredinom desetljeća i počelo raditi. Tako će Spomen područje Jasenovac dobiti 2006. godine novi stalni postav „koji je, iako problematičan u brojnim aspektima, dobio snažnu potporu vodećih hrvatskih političara koji nisu zazirali od suočavanja s karakterom NDH.⁶⁵ Jednostavno, „Jasenovac je ostao mjesto prilike za povezivanje zločina Drugog svjetskog rata—uključujući Holokausta—sa suvremenim hrvatskim političkim potrebama.⁶⁶“

Paralelno s ulaskom u Europsku uniju nazire se i porast radikalnijih desničarskih grupacija; ponajviše će se to očitovati dolaskom Tomislava Karamarka na premijersku poziciju, a onda i Zlatka Hasanbegovića na poziciju ministra kulture. Historijski revizionizam, zajedno s antisrpskim sentimentom, prožimaju javni prostor tih godina, što je rezultiralo i destabilizacijom državnih veza u jednom trenutku.

Što možemo zaključiti? Kratka nota samo je u mogućnosti predočiti, ocrtati određene narative, ali i ukazati kako borba za pamćenje tijekom zadnjih osamdeset godina nije niti u

⁶² Subotić, 2019., 115.-118. str.

⁶³ Isto; 131 str.

⁶⁴ Isto

⁶⁵ Pavlaković, V. Sporna mjesta sjećanja i podijeljeni narativi : Jasenovac i prijelomi u hrvatskoj komemorativnoj kulturi. U: Pavlaković, V., Pauković, D., Židek, N. (2022). *Uokvirivanje nacije i kolektivni identiteti: Politički rituali i kultura sjećanja na traume 20. stoljeća u Hrvatskoj*. Zagreb: Srednja Europa; 146. str.

⁶⁶ Subotić, 2019., 134. str.

jednom trenutku stala. Trenutna mirnija razdoblja djeluju mirnije isključivo iz razloga što su prethodne godine bile među najburnijima od početka utrke za ulazak u Europsku uniju. Kako ističe Davor Pauković, „u Hrvatskoj je još uvijek prisutna značajna politizacija Drugog svjetskog rata i komunističkog razdoblja⁶⁷“, kako u javnim, tako i specijaliziranim, akademskim prostorima. Jednostavno, „proces suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj nije završen⁶⁸“, što se pokazuje problemom u trenucima kada sve više mladih radije odmahuje glavom na mnemoničke politike, ili nude liberalnije stavove.

Upravo liberalnije stavove nastoji ponuditi i nova književna generacija, generacija koja, možda i među zadnjima, ima priliku reaktivirati najmlađe generacije te ih uvesti u dijalog s nacionalnom kulturom pamćenja.

⁶⁷ Pauković, 2022., 137. str.

⁶⁸ Isto; 138. str.

3. Dogma kuca, pragma otvara (Ena Katarina Haler, *Nadohvat*)

Osim toga, zar još nisi shvatio da rat više nije u modi? Zašto ne napišeš postmodernu verziju Seks ili ne seks?

Ili Kakva uživancija od rastave! Obećavam da ću je prenijeti na platno. Potfutrat ćemo se.

Javier Cercas, *Vladareva sjena*

3.1. Kritička recepcija

„Knjiga koja ima sve što hrvatskom nacionalnom biću treba.“⁶⁹ Prvijenac hrvatske spisateljice šira javnost zapaža izlaskom kritike Jurice Pavičića u Jutarnjem listu. Kolumnist *Nadohvat* (V.B.Z., 2019) opisuje kao „književno solidan roman“⁷⁰, ispunjen svime onime „što đaku treba: krotko pastoralni prikaz katoličkog seljaštva, opanjkavanje Srba, partizanski zločini, Bleiburg, milicioneri koji progone Prave Hrvate.“⁷¹

Od tog trenutka nadalje, književna recepcija romana, budućeg osvajača nagrade Ksaver Šandor Gjalski, počinje se dijeliti na dvije struje: kritiku djela kao revizionističkog i nacionalističkog povijesnog romana⁷² te kritiku djela kao antiratnog romana prijeko potrebnog suvremenoj hrvatskoj književnosti⁷³.

⁶⁹ Pavičić, J. (2020). *DOGODIO SE VELIKI HRVATSKI POVIJESNI ROMAN Nisu ga napisali ni Aralica, ni Novak, već jedna 24-godišnja studentica*. Jutarnji list. URL: <https://www.jutarnji.hr/kultura/knjizevnost/dogodio-se-veliki-hrvatski-povijesni-roman-nisu-ga-napisali-ni-aralica-ni-novak-vec-jedna-24-godisnja-studentica-10196836>

⁷⁰ Isto

⁷¹ Isto

⁷² Riječ je o sljedećim kritikama: Pavičić, J. (2020). *DOGODIO SE VELIKI HRVATSKI POVIJESNI ROMAN Nisu ga napisali ni Aralica, ni Novak, već jedna 24-godišnja studentica*. Jutarnji list. URL: <https://www.jutarnji.hr/kultura/knjizevnost/dogodio-se-veliki-hrvatski-povijesni-roman-nisu-ga-napisali-ni-aralica-ni-novak-vec-jedna-24-godisnja-studentica-10196836>, Bobičić, N. (2020) *Iz imaginarija revizionizma*. Booksa. URL: <https://booksa.hr/kritike/iz-imaginarija-revizionizma>

⁷³ Riječ je o sljedećim kritikama: Detoni Dujmić, D. (2020). *Freska s ožiljcima*. URL: <https://www.stav.com.hr/tekuca-kritika/dunja-detoni-dujmic-freska-s-oziljcima-ena-katarina-haler/>, Ivankovac, D (2020) *U čemu je nesporazum*. Kritika HDP. URL: <https://kritika-hdp.hr/hr/kritika-proza/u-cemu-je-nesporazum>, Krmpotić, M. (2020). *Pročitali smo roman "Nadohvat" Ene Katarine Haler: Obiteljska kronika koja oslikava mračno ratno doba*. Novi list. URL: <https://www.novolist.hr/ostalo/kultura/procitali-smo-roman-nadohvat-ene-katarine-haler-obiteljska-kronika-koja-oslikava-mracno-ratno-doba/>, Kramarić, Z (2020). *Ena Katarina Haler: "Nadohvat" se čita i pamti!*. Glas Slavonije. URL: <https://www.glas-slavonije.hr/425064/11/Ena-Katarina-Haler-Nadohvat-se-cita-i-pamti>, Cingel, I. (2020) *Ovo nije književna kritika*. URL: <https://forum.tm/vijesti/ovo-nije>

Izuzmemo li ideološka trvenja među kritičarima, Halerin prvijenac dočekan je s pozitivno intoniranim kritikama kada je riječ o vrijednostima književnog teksta. Dunja Detoni-Dujmić u kritici *Freska s ožiljcima* na *Nadohvat* gleda kao na „golemu obiteljsko-povijesnu fresku jednog kontroverznoga razdoblja hrvatske prošlosti“, raspisanu u formi romana-rijeke, pri čemu je uspjela „najimpresivnije slojeve te tragične priče prožeti osobnošću pripovjednog subjekta u raznim spoznajno-razvojnim etapama.“⁷⁴ Davor Ivankovac u tekstu simptomatičnog naziva *U čemu je nesporazum?* primarno brani odabrane teme, motive i književne postupke, ističući kako nas roman „u svojim najsnažnijim dijelovima suočava sa samima sobom, našim porijeklom, onim što bi Stanko Lasić primjerice, nazvao cjelinom hrvatskog identiteta, sa svim pozitivnim, ali i negativnim elementima koji nas čine onime što danas jesmo i s čime se moramo nositi.“ Unatoč tome što „eventualno može biti freska koja prikazuje kako su se reakcionarne ideje „čuvale“ i prenosile desetljećima“, kritičar ističe kako je debitantski roman prvenstveno „jedna intimna i potresna priča o odrastanju i sazrijevanju; priča o boli i patnji, jednostavna a duboka, realistična i mjestimice lirična, potresna i tvrda, opora, a ujedno i nježna i sentimentalna, baš kakav je i život sam.“ Čak i Jurica Pavičić ne krije kako je *Nadohvat* „nerijetko vrlo dobra knjiga.“⁷⁵

Jedina isključivo negativno intonirana kritika dolazi iz pera Nade Bobičić. Autorica ističe kako, unatoč činjenici što rangira iznad čitateljskih očekivanja kada su u pitanju prvijenci, naslov „izgleda demode“. Razlog tomu treba tražiti u odabiru stila pripovijedanja (realističan, s natruhama liričnosti) koji, kako se naslov bliži kraju, otkriva „patetičnost tona, artifičijelnost i repetitivnost stilskih figura i opisa, izvještačen, starmali glas pripovjedačice.“ Rezultat toga je da povijesni roman u previše navrata „podsjeća na ušecerene telenovele regionalnih televizija, poput RTS-ovih ili HRT-ovih produkcija istorijskih romana iz međuratnog perioda.“⁷⁶

[knjizevna-kritika-7447](https://www.matica.hr/hr/650/nadohvat-pamcenju-zrina-31670/). Pšihistal, R. (2021). *Nadohvat pamćenju Zrina*. Hrvatska revija 1, 2021. URL: <https://www.matica.hr/hr/650/nadohvat-pamcenju-zrina-31670/>

⁷⁴ Detoni Dujmić, D. (2020). *Freska s ožiljcima*. URL: <https://www.stav.com.hr/tekuca-kritika/dunja-detoni-dujmic-freska-s-oziljcima-ena-katarina-haler/>

⁷⁵ Pavičić, J. (2020). *DOGODIO SE VELIKI HRVATSKI POVIJESNI ROMAN Nisu ga napisali ni Aralica, ni Novak, već jedna 24-godišnja studentica*. Jutarnji list. URL: <https://www.jutarnji.hr/kultura/knjizevnost/dogodio-se-veliki-hrvatski-povijesni-roman-nisu-ga-napisali-ni-aralica-ni-novak-vec-jedna-24-godisnja-studentica-10196836>

⁷⁶ Bobičić, N. (2020) *Iz imaginarija revizionizma*. Booksa. URL: <https://booksa.hr/kritike/iz-imaginarija-revizionizma>

3.1.1. O romanu *Nadohvat*

Povijesni roman *Nadohvat* otpočinje u suvremenosti uokvirujući osnovnu, trodijelnu hipodijegetsku radnju koja se razvija kroz četrdesete godine 20. stoljeća na području sjeverne hrvatske. Prolog i epilog ispraćaju pravni narativ dviju sestara, Katarina i Julijane, na Županijskom sudu u Sisku gdje po simboličnoj predaji zahtjev za povrat ili naknadu oduzete imovine Jula otkriva kako je Kata od smrti muža pisala dnevnik korote. Bilješke nastaju postepeno, primarno iz želje da dopune izgubljeni bračni odnos; prva promišljanja nastaju na Petrovim papirima⁷⁷. Ipak, protagonistica u jednom trenutku prevazilazi muža te otpočinje pisati „i njemu i sebi i cijelom svijetu, a sve utiho, sve u mojoj maloj sobi“⁷⁸.

Raspisanu radnju moguće je odvojiti na zrinski, zagrebački i slavonski period. Prvi, zrinski period traje od 1942. godine do trenutka kada odlazi u Zagreb poslije razaranja Zrina 8. rujna 1943. godine i posljedično bijega pred partizanskim snagama. Središnji, zagrebački dio povezuje junakinjin boravak u metropoli, a onda i njen povratak u Kostajnicu te posljedično odlazak na križni put. Slavonski dio zaokružuje cjelinu događajima kolonizacijskim procesima i odlaskom protagonistice u Slavoniju po povratku s križnoga puta. Konačno, epilog nam pruža dokumentaciju o povratu zemljišta Katarini koja odluku neće dočekati.

Preuzimajući Erllinu tipologiju ostvaraja pamćenja, *Nadohvat* sadrži karakteristike antagonističkog i iskustvenog tipa. Antagonističko pamćenje karakterizira konstituiranje i održavanje samo jedne strane događaja pri čemu je glavna strategija ostvaraj stereotipa⁷⁹. Iskustveno pamćenje vezujemo čvrsto uz Assmanovo komunikativno pamćenje⁸⁰, s obzirom na to kako ga karakterizira pripovjedač u prvom licu, u želji da se prezentira proživljeno iskustvo. Ispreplitanje iskustvenog i antagonističkog kroz naratološke izbore za rezultat ima ostvaraj agonističkog pamćenja; sjećanju koje, prateći misao urednika naslova *Agonistic Perspectives on the Memory of War*, nastoji zauzeti sredinu između antagonizma i kozmopolitizma. Antagonistički pogled nam nastoji usmjeriti pogled prema kulturi pamćenja kao jednom od društvenih alata usmjerenog služenju društvenoj misiji da se istakne kao superiornije nad

⁷⁷ „Pa sam uzela, eno prvi papir je bio neki njegov, imao je bilježnicu đe je pisao adrese, pa sportske rezultate, zapisivo je države za koje bi čuo na vijestima i tako.“ Haler, E. K. (2019) *Nadohvat*. Zagreb: V.B.Z. 16. str.

⁷⁸ Isto

⁷⁹ Erll, A. Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory. U: Erll, A. Nünning, A. (ur.) (2008). *Media and Cultural Memory*. Berlin i New York: Walter de Gruyter; 390 str.

⁸⁰ Isto

drugima⁸¹. U kontrastu stoje kozmopolitska razmatranja koja naliježu na supranacionalnim pogledima na svijet u nadi da će na tim sjećanjima usustaviti novi set globalnih vrijednosti. Agonističko pamćenje posjeduje karakteristike i prvog i drugog, ali se razlikuje u tome što nastoji zahvatiti kompleksnost prošlih sukoba te mnogostrukost u razmišljanjima s ciljem promocije sveopćeg osjećaja ljudske solidarnosti, neovisno o nacionalnim granicama. Riječima urednika iza naslova, „agonističko pamćenje zauzima zbrkanu sredinu u ime realizma i pristojnosti te nastoji prevazići mrtvu točku između nacionalizma i kozmopolitanizma“⁸².

Autorica se isključivo koncentrira na iskustvo zrinske obitelji pod Nezavisnom Državom Hrvatskom čime prvenstveno nastoji propitati grupni identitet, a ne uokviriti obiteljsko pamćenje kao jedino vjerodostojno. U daljnjim poglavljima koristeći metodološki aparata studija pamćenja razmotrit će *Nadohvat* kroz prizmu pamćenja u književnosti. Konkretizirat ćemo temeljne okidače sjećanja, kao i prikazati bazične narativne tehnike i postupke kojima se Ena Katarina Haler služi u romanu *Nadohvat*. Po završetku analize argumentirat ćemo kako su naratološki odabiri za cilj ima utjelovljenje agonističke retorike s primarnim ciljem destigmatizacije stanovništva pod Nezavisnom Državom Hrvatskom.

3.2. Pamćenje i *Nadohvat*

Nadohvat je strukturiran oko dvije pripovijedne razine: prva je smještena u sadašnjosti gdje nepoznati, ekstradijegetički-heterodijegetički opisuje intradijegetičku razinu priče, rasplićući institucionalni, pravosudni tijek događanja: Katarina i Julijana podnose zahtjev za povrat imovine na Županijskom sudu u Sisku te odlaze u Zrin. Tijekom vožnje Jula otkriva Katarinine spise; oni tvore trodijelnu, hipodijegetsku naratološku strukturu. Ipak, kako bi došlo do otvaranja spisa i prisjećanja prošlosti, nužan je povod i okidač.

Temeljni memorijski okidač predstavlja Katarinin dolazak pred Zrin, tik po započinjanju sudskog postupka u vidu zahtjeva za povrat ili naknadu oduzete imovine na Županijskom sudu u Sisku⁸³. Iako dolazak pred sam grad predstavlja glavni psihološki okidač

⁸¹ Berger. S. Kansteiner. W. (ur.) (2021). *Agonistic Memory and the Legacy of 20th Century Wars in Europe*. London-New York: Palgrave Macmillan; 2 str.

⁸² Isto; 3 str.

⁸³ Temeljni memorijski okidač pokazuje nam kako se prisvaja retorika žrtve s obzirom na to kako ćemo u nastavku romana uvidjeti kako odabrana protagonistica utjelovljuje nevinu žrtvu; pratimo li razmišljanja Todora Kuljića, „nevina žrtva osudjena je na pasivno trpljenje, koje je samim tim nelegitimno, pa je već u pojmu nagoveštena pretenzija ka odšteti.“ Sama pretenzija strukturno zaokružuje središnju romanesknu strukturu kroz prolog i epilog, koristeći autodijegetičkog pripovjedača koji podastire sudsku dokumentaciju. Samim time što traži naknadu, žrtva

za prisjećanje, institucionalno nastojanje za povratkom izgubljenog zemljišta pokazuje se kao nužno osiguranje i povod njenog pripovijedanja o djetinjstvu tijekom Drugog svjetskog rata. Nužnost okidača za prisjećanje nadopunjuje nužnost konteksta gdje oni bivaju omogućeni. Vremenske odrednice prologa dobivaju na važnosti s obzirom na to kako devedesete predstavljaju prvu fazu konstruiranja postjugoslavenskog identiteta ispoljenog kroz tri odrednice: etnički nacionalizam, pripadnost Europi te mnemonička sigurnost ostvarena vezivanjem za Domovinski rat⁸⁴. S obzirom na to kako se u trenucima zidanja nacionalnog identiteta nužno okrećemo rekonfiguriranju sjećanja, otvara se javni prostor obiteljskim narativima dijela stanovništva. Bitan je i odabir Zrina kao geografskog odredišta što u svojoj interpretaciji (*Nadohvat pamćenju Zrina*) primjećuje Ružica Pšihistal razmatrajući ga kao mjesto pamćenja koje „još uvijek nije ušlo u institucionalnu »glavnu« struju ni historiografskoga ni kolektivnoga nacionalnog pamćenja i prepušten je užoj skupini nositelja pamćenja.“⁸⁵ On predstavlja prvu odrednicu u izgradnji *imaginativnog protusjećanja* (imaginative countermemory) te suprotstavljanja trenutnim hegemonijskim, službenim obrascima pamćenja. Ipak, ne predstavlja jedinu kao što želi prikazati Pšihistal u vlastitom čitanju, upadajući time u sličnu zamku kao i Jurica Pavičić. Unutar tih kontekstualnih odrednica dolaze pred Popov most. On predstavlja inicijacijsko putovanje u prošlost, trodijelnu hipodijetegetsku narativnu strukturu:

„Okreću se prema голу širom otvorenih vrata, njemu naslonjenom na karoseriju i svemu okolo što je ipak ostalo prepoznatljivo, mogu ogoliti tu mladu šumu i korove, iskopati po tim pedesetogodišnjim slojem onaj koji su ostavile.

„Čuješ li? Idu kola, upregnuli su volove... Od gore, zvona s crkve, pjesma, roj je glasova niz ulice... I kamenje, stiže niz brdo.“⁸⁶

sebe banalizira s obzirom na to kako danas „status osvedočene žrtva obezbeđuje naročitu vrstu društvenopriznatog identiteta.“ (Kuljić, T. (2002) *Prevladavanje prošlost: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji; 428 – 429 str.) I dok Katarina i njena sestra prepoznaju trenutak kada njihova žrtva može biti prepoznata kao dio društvenopriznatog identiteta, daljnji naratološki odabiri u romanu pokazat će nam kako je djelo izbjeglo banaliziranje tako što je nastojalo ostvariti agonističko pamćenje, a ne antagonističko.

⁸⁴ Subotić, 2019., 118 str.

⁸⁵ Pšihistal, R. (2021). Nadohvat pamćenju Zrina. *Hrvatska revija 1*, URL: <https://www.matica.hr/hr/650/nadohvat-pamcenju-zrina-31670/>

⁸⁶ Haler, 2019., 20 str.

3.2.1. Popularni odabiri u prozi pamćenja

Intradijegetički-homodijegetički pripovjedač predstavlja popularan odabir kada naratološki razmatramo prozu pamćenja. Razlog tomu treba tražiti u činjenici što se tako iskustva pripovjedača vezuju uz određenu osobu⁸⁷, ali i kako bi se pripovjedaču omogućila refleksija i problematizacija procesa pamćenja na meta-razini. Prva pripovjedačka instanca, ekstradijegetička-heterodijegetička, daje uvid u razmišljanja protagonistice Katarine koja, suprotstavljena s pitanjem istinosti vlastite priče, odgovora:

„Ne možeš istu priču ni prepričat dvaput isto. Kamoli zapisat, to je uvijek nešto čega zapravo nema. Napisala sam onako, kako je bilo meni, tad kad sam pisala. Druge istine ionako nema“ (...)“⁸⁸

Nadohvat se time usklađuje s tvrdnjom Birgit Neumann da „smislena sjećanja ne postoje prethodno procesima prisjećanja i pripovijedanja prošlosti, već se konstituiraju aktivnim stvaralačkim činom samopripovijedanja⁸⁹.“ Iako je okidač prisjećanja susret s mnemoničkim prostorom u vidu Zrina (nudeći pritom Popov most kao simboličan okidač), njemu prethodi junakinjin proces nošenja s traumom kroz čin pisanja čime aktualizira mišljenje Ann Rigney kada govori o dvama bitnim čimbenicim u razmatranju odnosa između pamćenja i književnosti: propitivanju traume i ostvaraju protupamćenja. S obzirom na tome kako Katarina oblikuje pamćenje gubitničke strane, okreće se književnosti i tekstu jer ini „predstavljaju jedinu mogućnost dostupnu za prizivanje određenih iskustava koje je teško iznijeti u oblast javnog prisjećanja.“⁹⁰ Taj odabir povlači sa sobom više posljedica.

Prva je ona autobiografskog pisma; Katarinini spisi mimikrija su istoga. Koristeći se pripovijedanjem u prozi, protagonistica tematski uglavljuje djetinjstvo između 1942. i 1946., odajući narativ odrastanja. Roman izjednačava iskustveno i pripovjedno ja, uvezujući ih time što pripovjedač retrospektivno iznosi pripovijedni tekst. Prema Haraldu Welzeru, autobiografsko pamćenje za zadatak ima formiranje vremenskog kontinuuma, ali i mogućnost

⁸⁷ Durić, 2018., 53. str.

⁸⁸ Haler, 2019., 20 str

⁸⁹ Neumann, 2008., 338 str.

⁹⁰ Rigney, A. *The Dynamics of Remembrances: Texts between Monumentality and Morphing*. U: Erlil. A. Nünning. A. (ur.) (2008). *Media and Cultural Memory*. Berlin i New York: Walter de Gruyter. 348 str.

mjerjenja „gdje i kako smo se promijenili i gdje i kako smo ostali isti.”⁹¹ U Katarininom slučaju, otvara se mogućnost izvezivanja koherentne romaneskne strukture (što je kritika i primijetila opisujući ju kao roman-rijeku). Tim odabirom vezujemo se uz problematizaciju Asmanovog komunikativnog sjećanja: protagonistica otkriva priču tik pred kraj ciklusa (80 – 100 godina), uokvirujući povijest u vidu autobiografskog pamćenja. Otvaraju se vrata iskustvenoj romanesknoj retorici koja nastoji ocrtati život pod vlašću Nezavisne Države Hrvatske⁹², odnosa spram narodnoslobodilačkih snaga⁹³, a onda i odnose spram seoske zajednice koja postepeno – od 1941. – kliže u amoralnu zajednicu⁹⁴. Istodobno se reflektira i antagonistička retorika s obzirom na to kako se nudi isključivo njena perspektiva, perspektiva onih na gubitničkoj strani u pisanim povijestima⁹⁵. Ispreplitanje iskustvenog i pripovjedačkog kod Katarine rezultira i

⁹¹ Welzer. H. Communicative Memory. U: Erll. A. Nünning. A. (ur.) (2008). *Media and Cultural Memory*. Berlin i New York: Walter de Gruyter, 292 str.

⁹² Ratna zbilja reflektira se kroz lajtmotiv zemlje kao simbola plodnosti i obnove; uostalom, upravo ona pogoni sudski postupak, povratak iste. Nastojeći uvjeriti Katarinu kako je rat daleko od Zrina („De su Njemačka, Poljska i Francuska i šta ti ja znam sve od nas! Drugi kraj svijeta, ajde!“), majka poseže za jedinim jamcem sigurnosti koji poznaje – zemljom: „Onda zabije ruke u zemlju, ruje ispod blata, pa mi pruži dlan i kaže: „Gledaj zemlju, vlažna je, meka, gledaj kako se gnječi pod prstima“, a ja šutim, ne mičem se s mjesta. Pa onda kaže da je to zemlja koja će roditi, ovdje nema izgleda za siromaštvo.“) (Haler, 2019., 53 str.)

Ipak, kako se rat približava, tako i zemlja gubi na svojim karakteristikama (plodnost i mogućnost obnove): „Proći će još godinu dana dok ću se uvjeriti koliko sam bila u krivu. A mama zabije ruke u zemlju, čupa je ispod noktiju, pa odmahuje glavom, pa je trese u strahu. „Tvrdo je, suho. Sve rahlo“, mumlja i pljuje, zar će je tako natopiti?“ (Haler, 2020., 83 str.). Tako i za *Nadohvat* možemo kazati kako nastavlja tradiciju hrvatskog novopovijesnog romana tako što „vidi povijest kao vrtložno i besmisleno kretanje koje pod sobom mrvi beznačajne junake, te nije u stanju nikoga ničemu podučiti: iskustvo ne koristi, pamćenje ne opamećuje, jer generacije moraju uvijek trpjeti isto nasilje.“ (Badurina, N. (2012) Kraj povijesti i hrvatski novopovijesni roman. *Slavica TerGestina*, vol. 14.)

⁹³ Primjerice, kroz zrinski period narodnoslobodilačke, partizanske snage prvotno bivaju sagledane kroz metaforu šume kao spremnika zla, a kasnije kroz zločine spram zrinskog stanovništva.

⁹⁴ Ključna analepsa u razmatranju rascjepa unutar zajednica pronalazimo u šestom potpoglavlju poglavlja *Rez* kada protagonistica obrazlaže svoj zadnji odlazak iz Zrina prema Vratima, zajedno s ocem i sestrom. Opisuje se susret oca s poznanikom koji ga upozorava kako mu nije pametna odluka zalaziti u njegovo naselje poslije čega napuštaja Vrata; potpoglavlje završava očevom opaskom o beznadnosti povijesti na njihovim prostorima: „Prkosi prirodni i uvjerava se da je moćniji od nje, misli da može šta hoće, a nije svjestan da se vraća na kraju u tu zemlju pod sobom. Al eto, svako vrijeme ima svoje. A u nas nikad mira. Krajino, krvavo haljino! Tako oni kažu i pravo kažu. Na istoj smo krvi rasli.“ (Haler, 2019., 82 str.) Nastavak je to perpetuacije

⁹⁵ Istu ističe i upletanje drugog pripovjedača koji u strukturu uvezuje službenu dokumentaciju. Pritom nije riječ o nastojanju da se ostvari multiperspektivnost na događanja, razmjerno raširenoj pojavi u prozi pamćenja, već o

promišljanjem, vrednovanjem vlastitog identiteta, simptomatičnog procesa za autobiografsko pismo⁹⁶. Zahvaćanja geopolitičkih odražaja na mikro razini za cilj ima kritizirati, kako masovni fašizam, tako i pitanje masovne krivnje.

Gledajući vremensku strukturu, *Nadohvat* je razmjerno kronološki posložen s ciljem da prevaziđe „jaz između specifične točke u vremenu, osobne pripovjedačeve početne točke, te trenutka u sadašnjosti u kojem se proces prisjećanja pokreće.“⁹⁷ S obzirom na to kako je u centru Katarinino iskustveno ja, kronološka povezanost za rezultat ima i iscrtavanje njenog emocionalnog i psihološkog razvitka tijekom ratnih godina. Tekst ima udjel analepsi i prolepsi kojima se nastoji kompromitirati iluzija vremenskog kontinuuma u nastojanju da ilustriraju „nepredvidljivo funkcioniranje sjećanja, znatno pridonoseći kvalitativnom isticanju narativu nalik sjećanju“⁹⁸, kontekstualiziraju ratna zbivanja⁹⁹ ili jednostavno preuzmu na sebe refleksivnu i vrijednosnu ulogu¹⁰⁰.

3.2.2. Dijete bez prošlosti: pitanje fokalizacije

Daljnja razrada pripovjedačke instance centralne romaneskne strukture usmjerena je spram nepouzdana naracije¹⁰¹. *Nadohvat* ratna događanja fokalizira kroz oči djeteta; dob

nastojanju da se usložnji antagonistički modus operandi usredotočujući se isključivo na dokumente koji su doveli prvo do pada Zrina, a onda i ratnih zločina po završetku Drugog svjetskog rata.

⁹⁶ Neumann, 2008., 337 str.

⁹⁷ Isto; 336 str.

⁹⁸ Isto; 336 str.

⁹⁹ Pogledati primjer pod fusnotom 54.

¹⁰⁰ U slučaju ministarove obitelji, protagonistica na sljedeći način opisuje i vrednuje njihovu budućnost: „Ona ne zna pronaći na karti Buenos Aires, njoj neka daleka Argentina za sada ne znači ništa, to je ne pitaju u školi i nije joj ni najmanje važno. Ona to još ne zna, ipak četrdeset i treća je godina i život u Zagrebu i više je nego dobar za njih, no za samo dvije godine recitirat će u nekoj školi u Argentini na jeziku koji još ne govori, učit će neke sasvim druge gradove i svjetove na njihovim kartama. Ni to nije loš život, uvjerena sam, iako to ne mogu znati. U Argentini nije nemoguće imati svilene haljine, iako ih je i tamo bilo na milijune poput mene, koje nisu nikada obukle svoju. (Haler, 2019., 207 str.),

¹⁰¹ I nepouzdana pripovjedač predstavlja standardizirani naratološki postupak kada govorimo o novopovijesnom romanu: „Niti historiziranje romaneskne fikcije, niti fiktionaliziranje historiografije ne mogu se toga osloboditi. Dapače novi historizam to s ponosom ističe, jer u tome vidi element sumnje i relativizacije, a porazna iskustva modernističkoga uma ponudila su mu isuviše argumenata za tu skeptičnu vizuru.“ (Milanja, C. (1996). *Hrvatski roman 1945.-1990.: Nacrt moguće tipologije hrvatske romaneskne prakse*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta; 108 str.)

pripovjedačice istaknuta je stavka pred ulazak u njene spise¹⁰². Naratološki postupak višenamjenske je prirode. Nauštrb iskustva i razumijevanja svijeta kroz dječje oči se postiže efektivnija kritika društvenih događanja. Čitatelj ratna zbivanja filtrira isključivo kroz vidokrug dvanaestogodišnje zrinske djevojčice koja se, u nemogućnosti da razumije geopolitička, ideološka i društvena previranja, nastoji postaviti kao objektivni, nevini pripovjedač neokrznut ideološkim podjelama¹⁰³. Naratološki odabir omogućuje autorici da portretira ratna zbivanja, ali i usustavi fresku stanovništva koje nije bilo na vlasti, već pod vlašću što u svojem čitanju primjećuje i Ivan Cingel:

„Agenda koju se tu da iščitati očito nije ideološko zastupanje ustaške stvari i borbe, već distanciranje zrinske ekipe od mrlje koju predstavlja ustaška stvar i borba. I ne preko naivnog prikazivanja Zrinjana kao potpuno nedužnih, nego upozoravanja da se participirati u zlu ne mora intrinzičnim pristajanjem na marš. Može i progutanošću silom datosti izvana koje su pojedincu namrijete, dopadajući ga apriorno, mimo njegove prave volje, ne pitajući ga ništa.“¹⁰⁴

Cingelovo čitanje romana kao onoga koji je „hrvatska je ljevica, a ne desnica, 30 godina čekala ovakav roman“ dovodi nas korak bliže do toga što tekst nastojao prenijeti. Naime, *Nadohvat* preuzima Lukacsevu želju da povijesni roman „sugestivno dočara koji su društveni i ljudski motivi tjerali te ljude da baš tako misle, osjećaju i djeluju, kao što su to u historijskoj stvarnosti zaista činili.“ Njena protagonistica tako nam ukazuje na klasnu borbu tijekom

¹⁰² „Kada bi me netko pitao, dok se provlačim ranim jutrom između susjednih plotova: „Kolko je tebi već godina?“ Ja bih mu odgovorila: „Trinaest!“ iako mi je bilo zapravo dvanaest.“ Haler, 2019., 20 str.

¹⁰³ Njen izostanak potrebnog znanja i iskustva, kao i nevinost, posebice se ističe tijekom zagrebačkog perioda kada se strukturira klasna kritika (o kojoj u ovoj analizi neće biti riječ) čime tekst nastoji ostvariti još jedan kontrast kako bi destigmatizirao dio stanovništva (jedan od temeljnih kontrasta ostvaruje se tako između Katarine i Koraljke, ministarove kćeri). Kroz razgovore sa Zagrepčanima Katarina se nesvjesno suprotstavlja drugima, ukazujući na odnos vlasti spram drugih krajeva, a posljedično i razlikovanjima u poimanju rata za stanovnike Zrina i Zagreba. Primjerice, tijekom razgovora sa starijim sugrađaninom koji ju vozi doma poslije savezničkog bombardiranja, Katarina mu poslije njegova objašnjenja da se nema razloga brinuti zahvaljujući vlasti („Nemoj se ti ništa brinut, djevojčice, došlo bu sve na svoje. Brine se poglavnik za svoje Hrvate.“) upućuje mu sljedeće replike: „Ako se taj poglavnik tako dobro brine za nas Hrvate, kako vi to velite“, stiskala sam se uz sjedalo pogledavši ga tek krajičkom oka, „šta se nije pobrinuo za nas kad smo ga molili?“ Bio je vidno uzrujan, čak i ljut na mene, ni nisam odustajala. Podigla sam glas. „Pisali su mu, ja sam našla jedno pismo, i moj tata je pisao, čak su i putovali, al ništa! Nijednu nam pušku nisu dali! Ništa! Skoro smo umrli od gladi, a onda i od rata.“ (Haler, 2020., 246 str.)

¹⁰⁴ Cingel, I. (2020) *Ovo nije književna kritika*. URL: <https://forum.tm/vijesti/ovo-nije-književna-kritika-7447>

boravka u Zagrebu¹⁰⁵, nesklad u razmišljanjima između seoskog stanovništva i ustaških vlasti¹⁰⁶, izlažući razloge pristajanja u borbi protiv narodnooslobodilačkih snaga, rasap seoske zajednice kroz brzorastuću polarizaciju koja će rezultirati ubojstvima i neobjašnjivom agresijom za našu protagonisticu¹⁰⁷, nutkajući odrasle, ali i čitatelja da problematizira procese pred nje/njih. Njen pogled nastoji utjeloviti „oporbeno sjećanje, kao „kontra-pamćenje“ te

¹⁰⁵ Temeljni kontrast onaj je između Katarine i Koraljke, ministarove kćeri. Osim što ga pokazuje preuzeta pozicija (služavka), ukazuje se na kulturne i obrazovne razlike čime Koraljka nadvisuje Katarinu što, u konačnici, pokazuje kroz svoje ponašanje i ucjenu.

¹⁰⁶ Govoreći o početcima vladavine NDH-a, pripovjedačica radi kratku analepsu kako bi dočarala dolazak vijesti o državotvornom propustu. Pritom ističe sveopće oduševljenje koje naoko jedino ne dijeli njen otac („Samo je tata odmahivao glavom, bunio se na sveopću oduševljenost. Mama ga je po običaju pokušavala omekšati, uvijek se ponašala kao da je i on suhe zemlje. Što ga je natopilo ne znam no popustio je.“). No, pripovjedačica jasno ističe kako oduševljenje nije dugo trajala: „„Poglavnik nije pomogo“, govorilo se ljetu pred pokolj. Psovalo se tada sve, i Srbe i partizane, drugove, žene, djecu, mrtve i žive, pse i mačke s ulice, ali njega ne. Mada nije postojalo ni objašnjenje zašto smo kao u jednom danu ostali bez ijedne doznake za odjeću i obuću, a ubrzo nisu stizale ni one za hranu. Da nije bilo njemačkih kamiona, umrli bismo davno od gladi, a ipak se o njima govorilo samo potajno.“ S obzirom na to kako je mnemonički okidač slika Ante Pavelića u dnevnim zagrebačkim novinama, pripovjedno ja usustavlja razliku o odnosu njenih sugrađana i vlasti (egzistencija) te Zagrepčana i vlasti: „Mi ga nismo psovali, no ovdje su ljudi hvalili Antu, pili su strana pića, služili su se kremasti kolači, oni su išli u kazališta i kavane, okretali zadnje stranice dnevnih novina i birali kino predstave (...) Ovdje rata nije bilo – činilo se kao da za njega zna samo onaj novinar s Krugovala što bi ga sažeo u nekoliko rečenica prije šansone.“ (Haler, 2019., 201. str.)

Ena Katarina Haler tako uspoređuje Zagreb i ruralnu okolicu, nastojeći kritizirati klasične teorije masovnog fašizma te pokazati kako biva nepravedno ravnomjerno podijeliti krivnju između onih koji su potpali pod vlast i onih koji su aktivno prihvatili vlast. Uzevši Zrin kao zaboravljeno mjesto pamćenja i time pošavši iz pozicije manjine koja nije prošla ni kod jedne ni kod druge strane, Nadohvat se veže uz mehanizme relativizacije i destigmatizacije „nekih elemenata koji pripadaju stigmatiziranoj grupi, ali ne i destigmatizacijom cijele grupe.“ Mehanizmi su to koje M. Czerwinski primjećuje u Ivane Šojat-Kučić (Understadt) i Slobodana Šnajdera (Doba mjedi) gdje se progovara o položaju podunavskih Švaba. (Czerwiński, M. (2018). *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi : (1945-2015)*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; 210-212 str.)

¹⁰⁷ U danima poslije pada Zrina njeni raspravljaju o silovanju Ane, Josipove zaručnice, njenog brata. Katarina, slušajući razgovor, na sljedeći način ulazi u konverzaciju: „A što to znači, ako je ona silovana?“ stala sa na korak udaljena od stola. „Trgnule su se obje u isti čas, djelovalo je kao da nisu uopće bile svjesne moje prisutnosti tamo, rastvarale su oči kao da umjesto mene vide kakvog duha što izvire iz sjene koju je na prizemlje bacalo stubište. „To ti je“, zaustila je mama, „to znači da su je ljubili, i dirali. Ko što rade momci s curama. A ona im nije to dala, nije htjela, znaš“, stiskala je ponovo bijelu plahtu rukama, gužvala, rastezala među prstima. (...) „Mama“, zaustavila sam se je pred stubištem, „a zašto bi oni ljubili te cure? Ja sam mislila da ih oće ubit. Kako možeš nekog i ljubiti i klat?“. (Haler, 2019., 173. str.)

kritičku snagu koja potkopava hegemonijske poglede o prošlost¹⁰⁸ u nastojanju da destigmatizira stanovništvo van narodnooslobodilačkih snaga. Tako se *Nadohvat* može i čitati u duhu jednog od zaključaka Macieja Czerwinskog koji tvrdi kako se „fašizam i komunizam interpretiraju kao vanjske pojave s kojima Hrvati nemaju ništa zajedničko“ zahvaljujući čemu se otvaraju vrata, kako ideologemu pomirbe, tako i afirmaciji slabog junaka.¹⁰⁹

Samim time dolazimo do već spomenute problematizacije masovnog fašizma i pitanja krivnje: tekst strukturira pogled usmjeren spram isticanja nepremostive razlike između onih koji su prihvatili vlast te onih potpalih pod nju što se postiže nizom kontrasta između grada i sela, protagonistice i vlastodržaca, ali i njene obitelji i partizana.

Izazvana kritička reakcija ukazuje na činjenicu kako je *Nadohvat* uspio u namjeri da se ostvari i kao katalizator te otpočne nove rasprave¹¹⁰. Istovremenom pod silinom niza traumatskih događanja, intradijegetski pripovjedač nužno se pokazuje i kao nepouzdan te u nemogućnosti da prenese do kraja vlastito sjećanje¹¹¹.

3.2.3. Zaključna razmatranja

Konačna definiranja uvijek su nezahvalan posao, posebice u domeni studija pamćenja kada znate kako niste imali vremena ni prostora izvršiti interdisciplinarno istraživanje. Međutim, naratološkim čitanjem romana *Nadohvata* usustavio sam sljedeća razmatranje:

- I. Odabir intradijegetičko-homodijegetičkog pripovjedača u vidu Katarine imalo je za rezultat mimikriju iskustvene i antagonističke retorike unutar *Nadohvata*.
- II. Nepouzdanost pripovjedača, kao i odabir adolescentnog pripovjedača usmjerena je tomu da potkaže narative masovnog fašizma kroz klasne odrednice, ali i da propita pobjedničke narative odabirom Zrina i Križnog puta. Time *Nadohvat* ispunjava primarni primarni cilj (destigmatizaciju stanovništva pod vlašću Nezavisne Države Hrvatske i

¹⁰⁸ Neumann, 2008., 339 str.

¹⁰⁹ Czerwiński, 2018., 118 str.

¹¹⁰ Rigney, 2008., 350 str.

¹¹¹ Primjerice, odlazak Petra u šumu, sagledanu kroz prizmu metafore šume kao spremnika zla, Katarini biva potisnut u zaborav te posljedično oblikovan prema njenim željama i mogućnostima: „Sve je ostalo pokošeno kao ona trava pod mojim rukama, a njega više nisam vidjela. Godinama bi se trzala u snu, budila sva znojna jer mu se glas već izobličio u mom sjećanju, zazvučao bi onako kako bih ja poželjela da zvuči, mijenjao se toliko da sam plakala neutješno od toga što više nisam mogla čuti njegov glas onakav kakav je zaista bio.“ (Haler, 2019., 119. str.)

raspodjelu krivnje), a reakcija javnosti ukazuje kako ispunjava i sekundarni cilj bivajući katalizatorom rasprava o reafirmaciji drugih mjesta pamćenja (Zrin). Štoviše, njen roman možemo čitati i u ključu zajedničkog okvira europskog sjećanja s obzirom na to kako osuđuje oba totalitarizma.

- III. Tako razmatrajući prikazano pamćenje, možemo razmotriti kako tekst strukturira agonistički modus operandi, ciljajući na Kuljićevo prihvaćanje sjenki i odbacivanje lažne slave. Pisani desetljećima kasnije, njeni zapisi sada imaju isključivo namjeru suočavanja i vrednovanja njenog povijesnog iskustvo. Time se uklapaju u šira razmatranja te ih se može istodobno podvesti pod a) *imaginativno kontrapamćenje* te b) *meta-pamćenje* s obzirom na to kako se fokusiraju na razmatranje i reprezentiranje događanja iz perspektive zamagljenih, sankcioniranih sjećanja unutar njihovih kultura pamćenja.¹¹²

¹¹² Lensen, 2022., 9 str.

4. Knjiga o velikom (Slobodan Šnajder, *Doba mjedi*)

*Ali njihov Treći Rajh podseća
Na grad Asirca Tara, onu silnu tvrđavu
Kuju, kako glasi legenda, nije mogla da osvoji
nijedna vojska,
No koja se od jedne jedine reči izgovorene iznutra
Rasula u prah.*

Bertold Brecht, *Strahote režima*

4.1. Kritička recepcija

Od 2015. godine do danas, roman Slobodana Šnajdera požnjeo je niz pozitivnih kritika. Međutim, iste dolaze u valovima razlikujući se time od kritike i polemičke recepcije prouzročene *Nadohvatom*. Po izlasku prvog izdanja dotiču ga se Denis Derk i Jagna Pogačnik; tek dolaskom do nagrada Mirko Kovač i Meša Selimović, a onda i izlaskom novih izdanja u nakladi Tim Press dolazi do obogaćivanja kritičke recepcije u vidu pogleda Andree Zlatar Violić (Booksa), Dragana Juraka (Portal Novosti), Jaroslava Pecnika (Novi list), Zlatka Kramarića (Matica hrvatska) itd. Romana se dotiču i u susjednim zemljama gdje ga, primjerice, notiraju Teofil Pančić i Srđan Srdić. Osim što će u Hrvatskoj doživjeti četiri izdanja, Šnajderovo posljednje djelo zabilježit će prijevode na makedonski, francuski, slovenski, njemački, nizozemski, talijanski i ukrajinski jezik.¹¹³ Važnijim se čini notirati kako će bogata aklamacija njegova djela rezultirati i pokušajem revalorizacije njegova djela što prvenstveno pokazuje temat u *Književnoj republici* gdje se odabranim djelima bave Velimir Visković, Andrea Zlatar Violić, Nadedža Čaćinović, Ante Armanini, Snježana Banović, Nada Gašić, Zoran Ferić, Ludwig Bauer, Svetlana Savić, Drago Roksandić i Nikica Mihaljević.

Kritika je (gotovo) unisona u pohvalama *Doba mjedi*, romana „koji zatvara jedan golemi literarni krug Slobodana Šnajdera.“¹¹⁴ Jedinu negativnu kritiku u važnijim tiskovinama napisao je Zlatko Kramarić koji primjećuje kako su „ocjene recenzenata mahom i više nego pozitivne“ iako, prema njegovom čitanju, autor nastavlja perpetuirati fenomen „dobrog Nijemca“, kao što i nastavlja sudjelovati u „u konstruiranju fenomena nepopravljivoga „hrvatskog slučaja“ i

¹¹³ Derk, D. (2015). Neobično topla literarna posveta svim roditeljima. *Večernji list*. URL: <https://www.vecernji.hr/vijesti/neobicno-topla-literarna-posveta-svim-roditeljima-1037612>

¹¹⁴ Jurak, D. (2016). Slobodan Šnajder : Doba mjedi. *Moderna vremena*. URL: <https://mvinfo.hr/clanak/slobodan-snajder-doba-mjedi>

njegove dalje stigmatizacije, koja nužno mora završiti u nekom novom fašizmu.“¹¹⁵ Iako Zlatko Kramarić ne nastoji pružiti argumente svoje radne hipoteze, odveć premećući između nekoliko Šnajderovih djela te ga politizirajući, društveni je to refleks kojega ćemo se dotaknuti kasnije u analizi.

Unatoč tome što dijele pozitivnu recepciju, kritičari nisu najsigurniji kada je riječ o prepoznavanju seta formalnih značajki. Denis Derk kazat će kako je riječ o „ljubavno-ratnoj priči“¹¹⁶, Davor Špišić da *Doba mjedi* predstavlja „vrhunski udžbenik povijesti“¹¹⁷, Dragan Jurak će opisati djelo kao „testament, oporučni roman“¹¹⁸, dok će primjerice zadnja kritika, pogovor knjizi u Bodonijevoj nakladi, pisan od strane Lászla Végela, stati iza toga kako je riječ, kako o obiteljskoj sagi, tako i o autofikciji¹¹⁹. Isticanje samo djela kritika *Doba mjedi* ukazuje kako su kritičari ponajviše prepoznavali formalne značajke povijesnog romana, obiteljske sage, kao i tragove dokumentarizma, biografizma i ljubavnog romana, svodeći se u konačnici samo na literarno zaokruživanje romana kao „remek-dela evropske književnosti, panoramu sveta što se raspao, a koji se ponovo spaja jedino u oku pisca zagledanog u prošlost.“¹²⁰

Međutim, takva kritička recepcija za Svetlanu Savić samo je „rezultat nepotpunog čitanja i teorijske pogreške.“¹²¹ U uvodu svojeg diplomskog rada (*Odnos ideologije i pojedinca u romanu Doba mjedi Slobodana Šnajdera*), kasnije i kritike objavljene na portalu *Danas*, Savić ukazuje na činjenicu kako si je recepcija dopustila odveć previše slobode u nastojanjima da valorizira Šnajderovo romaneskno ostvarenje. Pritom je problemsko ishodište autobiografske naravi: trebamo li *Doba mjedi* čitati u biografskom ključu? Već istaknutom opisu romana od strane Dragana Juraka, Svetlana Savić dodaje one Jaroslava Pecnika i Teofila Pančića koji će

¹¹⁵ Kramarić, Z. (2016). Dobar Nijemac. *Matica hrvatska*. URL: <https://www.matica.hr/vijenac/592/dobar-nijemac-26159/>

¹¹⁶ Derk, D. (2015). Neobično topla literarna posveta svim roditeljima. *Večernji list*. URL: <https://www.vecernji.hr/vijesti/neobicno-topla-literarna-posveta-svim-roditeljima-1037612>

¹¹⁷ Špišić, D. (2016). Kozmički krik duše. *Civilka*. URL: <https://civilka.wordpress.com/2016/01/04/kozmicki-krik-duse/>

¹¹⁸ Jurak, D. (2016). Slobodan Šnajder : Doba mjedi. *Moderna vremena*. URL: <https://mvinfo.hr/clanak/slobodan-snajder-doba-mjedi>

¹¹⁹ Vegel, L. (2022). Panonski rekvijem. U: Šnajder, S. (2022). *Doba mjedi*. Zagreb: Bodoni; 474 str.

¹²⁰ Savić, S. (2021). Remek-delo evropske književnosti. *Danas*. URL: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/remek-delo-evropske-knjizevnosti/>

¹²¹ Savić, S. (2021). Odnos ideologije i pojedinca u romanu Doba mjedi Slobodana Šnajdera. *Književna republika: časopis za književnost*, vol. XIX, no. 1-6, 77 str.

istaknuti kako je riječ o „priči kojoj je dozrelo vreme“¹²². Time se ukazuje na testamentarnu funkciju romana, čime se u prvi plan dovode biografizam i dokumentarizam; u konačnici, Bodoniјеvo izdanje uvezuje se u taj narativ odabranim paratekstom u vidu fotografije Zdenke Šnajder na tenku T-34. Takvi pogledi na romani isključivo umanjuju potencijal daljnjih čitanja:

„Mane navedenih pristupa romanu *Doba mjedi* proizilaze, čini se, iz pogrešnog i preteranog fokusa na izvantekstovno, a tu mislimo prvenstveno na pitanje motivacije, te potvrđivanje, odnosno negiranje biografskog i testamentarnog, što je u središtu znatnog broja književnokritičkih čitanja. Isto tako, manjkavi su neki od navedenih prikaza koji tek površno i fragmentarno definišu temu i ponavljaju opšta mesta bez jasne tendencije ka plodnijem i temeljnijem istraživanju.“¹²³

I dok je istina da je većina kritičkih prikaza i pristupa površno pristupila romanu, teško je složiti se s autoričnim pohitalim tvrdnjama kako je “označiti *Doba mjedi* ljubavnim, epskim ili povijesnim rezultat nepotpunog čitanja i teorijske pogreške.“¹²⁴ Zar je cilj kritike nametnuti jednostrano shvaćanje umjetničkog djela? Time možemo samo, još jednom, ukazati na granice kritike te ponoviti za Ritom Felski kako je „kritika nevjerovatno učinkovit i dobro podmazan stroj koji evidentira ograničenost i nedostatnost tekstova“ pri čemu nas uvijek nudi aršinom zahvaljujući kojem možemo kazati „u kojoj mjeri tekstovi utjelovljuju njezine vlastite kardinalne vrline demistifikacije, podrivanja i propitivanja.“¹²⁵ Gledajući iz domene studija pamćenja, raznoliki set perspektiva koji se razvio plodonosan je u namjeri da prokažemo kako se Slobodan Šnajder i *Doba mjedi* postavljaju u svojim nastojanjima da reprezentiraju Drugi svjetski rat. A u tome će nam, unatoč početnim neslaganjima, uvelike pomoći i interpretacije Svetlane Savić.

4.2. Tri čitanja

4.2.1. Mjed i ideologija: čitanje Svetlane Savić

U diplomskom radu *Odnos ideologije i pojedinca u romanu Doba mjedi Slobodana Šnajdera* Svetlana Savić za istraživački cilj postavlja si ideološko tumačenje romana, nastojeći pritom

¹²² Pančić, T. (2016) Priča kojoj je dozrelo vreme. *Vreme*. URL: <https://www.vreme.com/kultura/prica-kojoj-je-dozrelo-vreme/>

¹²³ Savić, 2021., 79 str.

¹²⁴ Isto; 77 str.

¹²⁵ Felski, R. (2019). *Granice kritike*. Zagreb: Meandarmedia; 334 str.

predočiti „umetnički uobličene strukture ideologije“¹²⁶ te tipologizaciju subjekata i objekata ideologije. Ističući kako „Šnajder ne poseže za epom s ciljem da u njega smesti malu intimnu priču, već da bi kroz epsko putem lajtmotiva ukazao najpre na postojeće nepromenljive paradigme, pa tek u odnosu prema njima i na pojedinačno“¹²⁷, Savić primarno usustavlja simbole, sredstva i tekstualne manifestacije ideologije kroz *Doba mjedi*. Njen zaključak je sljedeći:

„U kritici roman je višestruko proglašavan »velikim epom«, ratno–ljubavnom pričom, sagom o Folksdojčerima. Istraživanje ideologija koje smo sproveli pak upućuje na dekonstrukciju tradicionalnog određenja imenovanih termina i na nepotpunost takvih zaključaka. Šnajder poseže za epskim okvirom, ali tako da se istorijski tok radnje može shvatiti kao sredstvo koje ukazuje na permanentnu vladavinu ideologija. Ideja romana *Doba mjedi* usaglašena je sa definicijom koju smo dali u uvodnom delu da »ideologija nema istoriju« i da je kao takva »večna, to jest, sveprisutna u svojoj nepromenljivoj formi kroz celokupnu istoriju« (Altiser 2018: 36).“¹²⁸

Tome se još pridodaje analiza subjekta (Vera Kempf) i objekta (Georg Kempf) ideologije. Ističući učestalost Šnajderovog posezanja za biografskim, a onda i oplemenjivanjema istog, autorica paralelno uvezuje interpretacije *Doba mjedi* i eseja *Umrijeti u Hrvatskoj*. Zaključak cjelokupne analize za Svetlanu Savić je sljedeći:

„U doba kada je na snazi »neutralizacija klasičnog ideološkokritičkog pristupa« koja se manifestuje tako »što se sve manje govori o ideologiji, a sve više o strategijama sećanja različitih aktera, kulturi sećanja, evoluciji političkih mitova, stereotipa i sl.« (Kuljić 2002: 17), Šnajder upravo kritički pristupa ideologijama. (...)

Ukazujući na permanentnost ideoloških struktura, iskvarenost i čudovišnost ekstrema koji su obeležili prethodni vek i formirajući kao suprotnost glavnog antijunaka romana, Šnajder upravo to postiže. Zbog toga je čitanje romana *Doba mjedi* društveno potrebno, tim više što sve čudovišne datosti veka koji je iza nas nisu neprisućne u savremenom dobu.“¹²⁹

¹²⁶ Savić, 2021., 82 str.

¹²⁷ Isto; 83 str.

¹²⁸ Isto; 92 str.

¹²⁹ Isto; 101 – 102 str.

4.2.2. Kružno kretanje: čitanje Darka Gašparovića

Dublje, konkretnije čitanje posljednjeg Šnajderovog romana pruža i hrvatski teatrolog Darko Gašparović u svojem eseju *Umiranje u doba mjedi: Refleksije oko romanā Slobodana Šnajdera Morendo i Doba mjedi*. Prethodno podcrtavši smrt kao autorovu opsesivnu fokalnu temu, ukazujući pritom na niz drama usmjerenih spram nje, Gašparović uvezuje tvrdnju kako je „jasno da je autor cijeloga svog stvaralačkog vijeka, između ostalog, pripremao kulminaciju svoje opsesivne teme.“¹³⁰ Ističe i autorovu upoznatost s njemačkom literaturom koja je prethodno bila obrađivana u dramskim djelima *Hrvatski Faust* i *Nevjesta od vjetra*, kao i nizu kolumni.

Po utvrđivanju toga da je riječ o novopovijesnom romanu i obiteljskoj sagi postavljenoj „sučelice ideologiji i povijesti“¹³¹, Gašparović uspostavlja tvrdnju kako je „ipak u najdubljem svom sloju i *Doba mjedi* mitski roman.“¹³² Nalik Savićinoj interpretaciji, teatrolog ukazuje na naslov:

„*Doba mjedi*, dakle, znači doba rata, razaranja, progona i smrti. U tome se ozračju zbiva radnja Šnajderova romana.“¹³³

Odabrano doba ekstrema nanovo ističe činjenice kako je ovdje „okvir sama smrt, bez obećanja i nade, unatoč nekim slabašnim objavama eshatološkog“¹³⁴, dopunjeno identitetskim pitanjem glavnog protagonista: tko sam ja? Nastavno na to, Gašparovićeva analize ukazuje na biblijske reference, pripovjedačku instancu Nerođenoga, formalne značajke dobre ratne priče, ukazujući kako upravo smrti redefiniraju roman; prvi strukturirani pristup koji nas vodi cijelim romanom za cilj tako ima, osim potvrditi postavljene teze, tako i ukazati na činjenicu kako su, i *Morendo* i *Doba mjedi*, „u cjelini njegova pisma *corona operis*, a u kontekstu hrvatske i europske književnosti nesporni vrhunci.“¹³⁵

¹³⁰ Gašparović, D. Umiranje u doba mjedi: Refleksije oko romanā Slobodana Šnajdera Morendo i Doba mjedi. U: *Zlatno runo. Književni ogledi i ogledi*. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika; 320 str.

¹³¹ Isto; 335 str.

¹³² Isto; 336 str.

¹³³ Isto; 337 str.

¹³⁴ Isto; 338 str.

¹³⁵ Isto; 349 str.

Na njegovo čitanje se osvrće i Savić u svojem radu, ističući kako autor uspostavlja „vertikalnu u Šnajderovom dramskom i proznom stvaralaštvu“¹³⁶ te prepoznaje „Šnajderovo bavljenje nemačkom ratnom tematikom.“¹³⁷

4.2.3. Reprerentacija i destigmatizacija: čitanja Ludwiga Bauera i Macieja Czerwinskog

U eseju *Roman Doba mjedi Slobodana Šnajdera i književna produktivnost podunavskošvapske građe* pisac Ludwig Bauer donosi kratak pregled književne proizvodnje temeljene na podunavskošvapskoj građi. Otpočinjući od vlastitog djela, *Kratka kronika porodice Weber* (1990.), autor redom niže naslove *Sretni Martin* Tome Živka, *Unterstadt* Ivane Šojat-Kučić, vlastiti *Zavičaj*, *Zaborav*, *Rod* Miljenka Jergovića, završavajući nisku Šnajderovim djelom.

Doba mjedi je, prema Bauerovom sudu, postigao „najveći uspjeh romana koji se temelji na podunavskošvapskoj građi“¹³⁸. Čitajući ga ukorak s pitanjima kulturnog identiteta, autor ističe kako se tim naslovom „zaokružuju književni dometi te građe, ciljevi na koje je ona imanentno usmjerena, kao i književna istina o povijesnoj sudbini Podunavskih Švaba.“¹³⁹ Usložnjuje to i kratka analiza romana unutar koje Bauer ističe dvije razina: jedna usmjerena k mitološkoj retorici o dolasku podunavskih Švaba na hrvatske prostore, a druga, izvedena u biografskom ključu, posvećena Đuri Šnajderu i njegovim ratnim iskustvima koja su ga iz redova SS-a dovela do sovjetskih partizana.

Iako se romanopisac u nastavku eseja ne osvrće više na *Doba mjedi*, nužnim se čini istaknuti njegova četiri zaključka o potencijalu podunavskošvapskoj građi koja razobličuje „postojeće predrasude koje su se u različitim vremenima od Drugoga svjetskog rata naovamo pojavljivale u prilično sličnim varijacijama.“¹⁴⁰ Prvi cilj tako biva suprostavljanje stereotipnoj jednadžbi „NIJEMAC = NACIST = RATNI ZLOČINAC“. Nastavno na to se ističe potreba „da se jasno pokaže kako su progoni Nijemaca bili bez razumnoga i moralnog opravdanja, a njima su i Podunavski Švabe postali žrtve nacizma.“¹⁴¹ Treći cilj, nanovo uvezan u prethodna dva,

¹³⁶ Savić, 2021., 80 str.

¹³⁷ Isto

¹³⁸ Bauer, L. *Roman Doba mjedi Slobodana Šnajdera i književna produktivnost podunavskošvapske građe* (2021). Književna republika: časopis za književnost, vol. XIX, no. 1-6, 71 str.

¹³⁹ Isto; 72 str.

¹⁴⁰ Isto; 73 str.

¹⁴¹ Isto; 73 str.

ukazuje na potrebu za ukazanjem „na grubu istinu prema kojoj su Podunavski Švabe žrtve povijesti i političkih strategija sve od vremena Marije Terezije i polaska iz Ulma“¹⁴², dok četvrti, konačni cilj zaokružuje prethodna uvažavajućom porukom kako „podunavskošvapska književna građa nalaže argumentirano ukazivanje na konstruktivan doprinos Nijemaca, Austrijanaca i pripadnika kulture njemačkoga jezika modernoj hrvatskoj kulturi, kao esencijalno europskoj, utemeljenoj na nacionalnom preporodu.“¹⁴³

U tom ključu *Doba mjedi* čita i Maciej Czerwiński u svojoj sintetskoj studiji *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi: (1945-2015)* (Hrvatska sveučilišna naklada, 2018). Iako se romana dotiče samo u crticama, autor komparativnim pristupom ukazuje na to kako se Šnajderov roman uvelike odmiče od uobičajenih prikaza nacista. Iako članom SS-a, Georg Kempf biva žrtvom nacizma, a ne aktivnim suučesnikom.¹⁴⁴ *Doba mjedi* tako za cilj ima rehabilitaciju jednog esesovca što ga, primjerice, razlikuje od *Understadta* koji se primarno okreće rehabilitaciji njemačkih građana.

4.3. Oče, kaže sin: čitanje i nadopunjavanje iz perspektive studija pamćenja

Jedini stvarno znatiželjni bijahu mrtvi koji su virili iz grobova: „Gle, tko nam to dolazi!“

Slobodan Šnajder, *Umrijeti u Hrvatskoj*

Iako se svako od prethodnih učitavanja okrnulo o studije pamćenje, one im se nisu našle u središtu razmatranja; osim samome autoru, Slobodanu Šnajderu. Bliže Sebaldu, a podalje od Modiana odstojanje drži esej Slobodana Šnajdera *Umrijeti u Hrvatskoj*. Esej, ili riječima autora, *forenzički izvještaj*, otpočinjući od 13. prosinca 1993. i smrti Đure Šnajdera, suočava čitatelja, ali i autora s niskom pitanja i objašnjenja. Autor tako nastoji razotkriti, ili barem naknadno racionalizirati i zamisliti, očev odlazak u vojsku, njegov odnos s njemačkim identitetom, objava triju pjesama u ustaškom časopisu *Plava revija*, pitanje, odnosa spram kulturnog polja, uloge antologija kao sredstva kulturalnog pamćenja itd. Međutim, jedna tema objedinjuje navedena pitanja i nastojanja: zaborav.

Pitanje zaborava je uvijek, nalik sjeni, pratilo studije pamćenja, ali je tako i „ističe njene mračne strane i dileme.“¹⁴⁵ Pamćenje i zaborav dvije su strane iste kovanice; konačno, zaborav

¹⁴² Isto; 74 str.

¹⁴³ Isto

¹⁴⁴ Czerwiński, 2018., 269 str.

¹⁴⁵ Esposito. E. *Social Forgetting: A Systems-Theory Approach*. U: Erll. Astrid. Nünning. Ansgar. (ur.) (2008). *Media and Cultural Memory*. Berlin i New York: Walter de Gruyter; 181 str.

je uvjet pamćenju. Aleida Assmann ističe kako u raspravi o pamćenju uvijek treba krenuti od zaborava.¹⁴⁶ Iako se naoko čini kako ideja tehnike zaborava predstavlja svojevrsni paradoks, činovi zaborava prijeko su potrebni društvu u želji za transformacijom¹⁴⁷. Ipak, A. Assmann razlikuje aktivni i pasivni zaborav; prvome se u srži nalazi namjera. Uništavanje spomenika eklatantan je primjer tog tipa zaboravljanja prošlost s obzirom na to kako aktivni zaborav, iako važan, može biti izuzetno nasilan kada se usmjeri prema manjini ili drugoj kulturi¹⁴⁸. Njega nadopunjuje pasivan zaborav; držeći se podalje od namjere, on uključuje činove gubitka, skrivanja, raspršivanja, nebrige i napuštanja¹⁴⁹. Iako tako isključuje nasilje, isti i dalje izbacuje odabrane subjekte i objekte iz orbite naše pažnje¹⁵⁰. Na prvotnoj podjela A. Assmann gradi i kasniju klasifikaciju zaborava na mogućih sedam oblika: automatsko zaboravljanje, odgođeno zaboravljanje, selektivno zaboravljanje, zaboravljanje koje kažnjava, represivno zaboravljanje, sudioničko zaboravljanje i terapijsko zaboravljanje¹⁵¹.

U fokusu eseja je pasivni zaborav, što nam i ukazuje sam naslov. Izokrenuće naslova biografskih spisa Josipa Horvata, *Živjeti u Hrvatskoj*, oslanja se na definiranje smrti kao „najzvornijeg oblika u kojem se postavlja odluka između nestajanja i očuvanja¹⁵²“. U duhu riječi Jana Assmanna da „tek s krajem, s radikalnom nemogućnošću nastavka, život dobiva oblik prošlosti na kojoj može počivati kultura sjećanja¹⁵³“, Slobodan Šnajder otpočinje svoj esej. Uostalom, pisac priznaje kako „kao otac i sin razgovarali nismo nikada¹⁵⁴“ te kako je romanom *Doba mjedi* imaginirao „sve ono što mi on nije htio reći¹⁵⁵“.

Esej otvara čin ukopa, trenutak kada postajemo svjesni dinamike između kulturalnog i komunikativnog pamćenja; trenutak kada Slobodan Šnajder znakovito napominje kako „ga nema tko, takoreći službeno-ceremonijalno, spustiti na lijes, pa će to učiniti grobar:

¹⁴⁶ Assmann, A. Canon and Archive. U: Erll, Astrid. Nünning, Ansgar. (ur.) (2008). *Media and Cultural Memory*. Berlin i New York: Walter de Gruyter; 97 str.

¹⁴⁷ Isto; 98 str.

¹⁴⁸ Isto

¹⁴⁹ Isto

¹⁵⁰ Isto

¹⁵¹ Assmann, A. (2018). *Oblici zaborava*. Beograd: Biblioteka XX. vek

¹⁵² Assmann, J. (2000) Kultura sjećanja. U: Brkljačić. M. Prlenda. S.. (ur.) (2006) *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga; 50 str.

¹⁵³ Isto

¹⁵⁴ Šnajder, 2018., 84 str.

¹⁵⁵ Isto

ceremonijalno, ako ne i službeno.¹⁵⁶ Time jasno ističe namjeru da otpočne polemiku s kulturalnim pamćenje, kao i ondašnjom politikom pamćenja, suprotstavljajući joj pritom vlastito, komunikativno sjećanje; čitatelj ga nazire u opisu ukopa, bliži onomu jednog tata, izbjeglice ili Nepoznatog Netkog doli Đure Šnajdera, pjesnika¹⁵⁷. U izostanku kulturnog nosioca, u ovome slučaju *Društva hrvatskih književnika*, treba tražiti okidač Šnajderovim razlaganjima o ocu. U trenutku kada shvati kako „o književniku Šnajder pak, nije nad njegovim rastvorenim grobom koji je čekao primiti ga u se, izrečena nijedna riječ¹⁵⁸“, Šnajder se domišlja naslovne manifestacije zaborava:

„Hrvatska je smrt ostala sama samcata. U čemu je to uspio moj otac?“¹⁵⁹

Umrijeti u Hrvatskoj usustavlja se tako kao metonimija zaborava. U nastavnim poglavljima argumentirat ćemo kako, iz perspektive studija pamćenja, esej *Umrijeti u Hrvatskoj* utjelovljuje i problematizira zaborav na više razina. U tome ćemo se, kao što smo prethodno razložili, primarno pomoći radovi Aleide Assmann. Na tragu njene tvrdnje, kako je pamćenje uvijek prožeto zaboravom, pokazat ćemo da su *Umrijeti u Hrvatskoj* i *Doba mjedi* dvije strane iste problematike, pri čemu jedne nema bez druge. Tijekom čitanja eseja *Umrijeti u Hrvatskoj* pozornost ćemo, sukladno naslovu diplomskog rada, posvetiti zaboravu ratne prošlosti Đure Šnajdera, dok ćemo analizu *Doba mjedi* usustaviti na čitanjima Svetlane Savić te Ann Rigney. Iako ovdje izostaje naratološka analiza, usustavljena zaključna razmatranja pokazat će u kojoj mjeri se opisani radovi Slobodana Šnajdera uvezuju u generaciju meta-pamćenja te ukopati temelje za daljnja istraživanja naslova koji, ipak, vezuju za sebe samostalnu studiju.

4.3.1. Bježanje od zastave ili do zastave?: selektivni zaborav na Đuru Šnajdera

Tekst se prvenstveno oslanja na autorovu privatnu arhivu koja se supostavlja kao suprotnost arhivu kao repozitoriju pasivnog kulturalnog pamćenja. Dok ini A. Assmann opisuje kao

¹⁵⁶ Isto; 45 str.

¹⁵⁷ „Trinaestog prosinca godine 1993., točno u 11 sati dopodne otvaraju se vrata mirogojske mrtvačnice da bi na danje svjetlo bio izgurana lijes Đure Šnajdera, pjesnika. Tek se tada nazočni uzajamno pogledahu: a bilo nas je malo. Kao da se ima pokopati tat, izbjeglica, Nepoznat Netko, pa se eto okupismo za jedne slučajne šetnje grobljanskim stazama.“ Isto; 45 str.

¹⁵⁸ Isto; 49 str.

¹⁵⁹ Isto; 51 str.

„bezbožni birokratski prostor čistog i uredno organiziranog spremišta¹⁶⁰“, Šnajder za naslove ili dokumente u svojem vlasništvu ističe kako ni sam ne shvaća kojom logikom su se oni našli na njegovim policama:

„Papiri šute o tome kako su se oni našli baš kod mene. I oni kriju svoje porijeklo. I oni imaju prošlost koja ne želi proći. To kako su se kod mene našli nazovimo i opet pirovanjem objektivnog slučaja. Sve do smrti mojih roditelja ja im nisam pridavao nikakvu pažnju.¹⁶¹“

Iako kružne strukture, esej imitira autorovo pretresanje arhiva konstantnim devijacijama između vlastitih refleksija, zaključaka drugih i – konačno – zapisima koji se pronalaze pred njim. Jedino sigurno mjesto u eseju tako ima smrt: smrt na početku kao otonac kulture sjećanja, smrt na kraju kao konačni pozdrav po konstruiranju slike. Tijekom cijelog eseja Šnajder nastoji ostvariti međuigru između sakupljenog pamćenja i završnog rezultata u vidu identiteta. Kao i većina pisaca, Šnajder se suočava s izazovom u vidu ostvaraja „smisljena pomirenja vremenske i kognitivno-emocionalne diskrepancije - tojest, smislene veze ove prošlosti s trenutnom situacijom iz koje izvire sjećanje.¹⁶²“

Kako mu privatna arhiva u tome pomaže? Možemo kazati kako Slobodan Šnajder razrješava dva pitanja: pitanje njegove ratne prošlosti, a onda i kulturnog/književnog djelovanja, pažljivo uvezujući odgovore u cjelinu. Iako drugo pitanje nije u fokusu rada, sada je trenutak da se nakratko osvrnemo na njega. Sin u drugom dijelu eseja, usustavivši očev ratni identitet, kreće u rasplitanje očeva djelovanja na kulturnom i književnom polju, nastojeći ukazati, na tragu razmišljanja Ivane Žužul, kako je „povijest književnosti jedan je od važnijih kulturnih mehanizama čiji “rad” ima dalekosežne posljedice po konstituiranje polja društvene moći.¹⁶³“ Primarno to pokazuje na izostanku triju pjesama izdanih u ustaškom listu *Plava revija*, kasnija neuvrštavanja u antologije, a, konačno, i na prijemu ustoličenom prije, za vrijeme i poslije pogreba. Selektivni zaborav vezan za njegovo književno stvaralaštvo tako se, od samih početaka, nadovezuje na njegovu ratnu prošlostm ukazujući na isprepletenost društvenog, kulturnog i političkog polja

¹⁶⁰ Assmann, 2008., 102 str.

¹⁶¹ Šnajder, 2018., 60 str.

¹⁶² Neumann, 2008., 336 str.

¹⁶³ Žužul, I. (2010). Iluzije književnopovijesne hi-storije. *Fluminensia*, god. 22 (2010) br. 2, 8 str.

Ona se postavlja kao prva stavka; Šnajder odgovara na biografske bilješke jednostavnih tvrdnji („dignut u njemačku vojsku“) čime se ostavlja mogućnost da je otac branio redove Wehrmachta, a ne Waffen-SS-a. Za Šnajdera je to pitanje kognitivne disonance:

„Konačno, zar bi bilo neke razlike da je on bio mobiliziran u Wehrmacht, a ne u Waffen SS?

Uistinu, u tom pogledu postoje neke predrasude. Po njima je Wehrmacht bio uređena i disciplinirana vojska koju su vodili profesionalni vojnici uvijek pazeći na neki elementarni kodeks časti. A Waffen-SS da su bili naprosto fanatici koje u „svjetonazorskom ratu“ na istoku ništa nije moglo, a ni trebalo zauzdati.

Nažalost, to ne odgovara istini.

(...)

Kod nas je pokojni Branimir Donat bio pokušao pasteurizirati životopis mojega oca: da se u slučaju njegove poljske epizode radilo u mobilizaciji u Wehrmacht, a ne u Waffen-SS. Pro primo, ne bi tu bilo neke bitne razlike. Kao drugo, zakonski bilo bi teško provedivo da „Nijemca izvan Reicha“, Volksdeutschera. De facto, možda bi doduše bilo moguće, premda rijetko. Ali kao treće, postoji to očevo pismo koje ne ostavlja sumnju da je regrutaciju proveo SS.¹⁶⁴

Suočavajući se s pasivnim zaboravom, Šnajder otvara „pismo ispisano crnom tintom na papiru s kvadratićima, očito istrgnutom iz neke bilježnice.¹⁶⁵“ Zaostalo je to pismo njegova oca za koje nije teško dosjetiti se kako pripada 1943. godini te kako, vrlo vjerojatno, biva pisano prijatelju na istočnoj fronti. Epistolarni dokument prvi je korak suočavanja s aktivnim sjećanjem na Đuru Šnajdera; sin sječe međicu kanona i arhiva, institucija koje za A. Assmann usustavljaju aktivno i pasivno sjećanje. Tako pismo biva odskočnom daskom za iskaz o Šnajderovom odlasku u vojsku, o tome kako se u tom času, 17. ožujka 1943. godine, „identitet javlja kao usud.¹⁶⁶“ Ukazuje se na prisilu identiteta, nemogućnost bijega te kako „Šnajder sviće vlastiti usud¹⁶⁷.“

¹⁶⁴ Šnajder, 2018., 55 – 57 str. Jedina razlika za sina predstavljala bi regrutacija u Waffen-SS diviziju Prinz Eugen, izbjegnuta regrutacija koja sina ostavlja zamišljenog, barem do ponovnog zaključka kako „SS-formacije nisu bile školski razred na ekskurziji.“

¹⁶⁵ Isto;

¹⁶⁶ Isto; 52 str.

¹⁶⁷ Isto;

Usustavivši titulaciju nametnutog identiteta, član SS odreda, Slobodan Šnajder sada uvezuje arhivske tragove, tragove koji „su ispali iz okvira vlastitih institucija te se mogu preoblikovati i interpretirati u novom kontekstu.“¹⁶⁸ Razlog tomu je sukob sa selektivnim pamćenjem. Otvarajući naslov („to je više kao neki spis, nego knjiga¹⁶⁹“) *Šest lica u ravnici*, gdje na 20. stranici bivaju opisani susreti šestero pjesnika („Da, moćna pjesnička gomilica! Njih šestero, hrvatsko društvo mrtvih pjesnika!¹⁷⁰“), Šnajder otpočinje ukazivati na nelogičnosti zaborava. Štoviše, Šnajder za njime poseže jer njome otpočinje izvezivanje paradigme o lijevom intelektualcu, o onom tko je „skupio prilično iskustava u životu. Riječju: Rabbi!¹⁷¹“:

„Upravo je ta knjiga bila prva koju sam uzeo s police, da se malo rastresem, a odmah nakon povratka s ukopa mojega oca, tužan naravno, jer svak od nas, bez obzira na sve, imade samo jednoga oca i jednu majku, a i kivan i na one koji su na zadnji ispraćaj došli, a još i više na one koji su se samo najavili, ali nisu u svojim ormarima pronašli dobre cipele i krznene kapute, kako si možete misliti.¹⁷²“

Početak je to utvrđivanja statusa Đure Šnajdera kao pjesnika, ali pod cijenu prošlosti. Pored spomenutog slučaja Donata, Šnajder mlađi ukazuje i na Mađerovu bilješku: „da je Đuka Šnajder bio funkcionar SKOJ-a.“ Iako njegove razloge ne iznalazi, razumije razloge svojega oca kada piše kako „se on našao u Poljskoj stjecajem okolnosti.“¹⁷³ Šnajder prvo kreće linijom manjeg otpora, pokazujući zbunjenost pred Mađerovim ispravkom točnog navoda („Nisu mi jasni motivi zašto je Mađer htio popraviti ponešto u biografiji koja me ovdje jako zanima.“). I dok se nada kako „on u događajima koje je poetski fiksirao nije osobito sudjelovao, osim u srazmjerno kratkom ratovanju s poljskim partizanima,¹⁷⁴“ Šnajder razlaže očevo dezerterstvo. Prvotno se ističe hrabrost iza čina s obzirom na to kako je Waffen-SS pred kraj rata, uvidjevši „da je njemačka stvar propala“, počeo kažnjavati dezertere:

¹⁶⁸ Assmann, 2008., 103 str.

¹⁶⁹ Šnajder, 2018., 58 str.

¹⁷⁰ Isto

¹⁷¹ Isto; 59 str.

¹⁷² Isto; 60 str.

¹⁷³ Isto; 61 str.

¹⁷⁴ Isto; 62 str.

„U tom je smislu dezertstvo mojega oca hrabar čin i ja ga ovdje bilježim u počast svih onih koji su u datom trenutku odlučili da će prestati ubijati, to jest da će se radije dati ubiti.¹⁷⁵“

Ipak, njegovo dezertstvo ima i drugu stranu priče u tome što je „riječca „dezert“ uvijek ima neku sumnjivu primjesu, a ponegdje je ravna psovci.¹⁷⁶“ Konačnom presudom tako jedino može biti da je Đuro Šnajder bio „dijete sreće“ s obzirom na kako nikada nije uspio pobjeći sa svojim nametnutim identitetom, kao što se nije uspio niti nametnuti istome.

4.3.2. Zaključna razmatranja iza eseja

Razlaganje ratnog statusa Đure Šnajdera usustavlja se kao kratak uvodnik za one pred čitanjem *Doba mjedi*, pokazujući pritom nedostatke biografskog pristupa, ali ističući važnost usustavljanja strukture za pristup iz smjera studija pamćenja. Kao što smo već napomenuli, otac i sin o prošlosti nisu razgovarali te je na Šnajderu mlađem ostala sloboda koju književnost, za razliku od povijesti, nudi kada je riječ o narativnom strukturiranju te slobodi u popunjavanju informacijskih praznina; fleksibilnosti su to koje izostaju u drugim formama pamćenja¹⁷⁷. Štoviše, u eseju se problematizira jugoslavenska politika sjećanja, kao i pitanje šutnje.

4.4. *Doba mjedi* i zaključna razmatranja

Ne dajte se zavesti

Nema nikakvog povratka.

Bertolt Brecht

U kolumni *Umrijeti pod zvijezdom*, pisanoj po majčinoj smrti, Slobodan Šnajder postavlja sljedeće pitanje: „što ima činiti sin, u ime oca, pomalo i duha, a u prilici smrti majke?¹⁷⁸“ Razmatrajući izbor Zdenke Šnajder da pođe „za svojom zvijezdom, i svojim spasom“, sin progovara o zadaći koja predstoji pred njim:

„Sada, nakon svega, ne kanim relativizirati taj njezin izbor, iako sam ja sam rođen pod zvijezdom skepse i melankolije. Ja sam vidio ono što ona više nije htjela gledati: osvetu poraženog projekta-utopije, preko koje se danas navlači koprena zaborava. Vidio sam još 68.

¹⁷⁵ Isto; 63 str.

¹⁷⁶ Isto; 64 str.

¹⁷⁷ Rigney, 2008., 347 str.

¹⁷⁸ Šnajder, S. (2000). *Umrijeti pod zvijezdom*. U: Šnajder, S. (2005). *Umrijeti pod zvijezdom*. Rijeka: Adamić – Novi list; 82 str.

da će njezin projekt svu preostalu energiju uložiti ne u to da se promijeni, ili pak obnovi, već upravo obrazno, da sve promjene blokira. Ali to je ipak naknadna pamet. U uvjetima 1941-45., izbor tih ljudi, među njima i moje majke, bio je ljudski zasnovan, prema tome superioran. Što se više njim bavim, sljedeći razne nakane i svrhe (*Hrvatski Faust*, *Gamlet*, polemika oko Šakića, Stepinca, Aralice, Sedlara e tutti quanti, potom Bleiburga i „žrtava komunizma“ uopće, i tsl.) to sam uvjereniji da je njezin izbor bio baš onaj pravi.¹⁷⁹“

Međutim, za autora ispravnost njena izbora blijedi, jer „s njom odlazi polako i njezina generacija, ostavljajući nam svoju baštinu, svoje pobjede, svoje poraze, i naročito, svoje – podjele. Izostanak međugeneracijskog dijaloga („Nitko na kraju nije našao za shodno da se otvore sve rupe i svi grobovi, pak je onda cijela Hrvatska, zamalo, postala jedno groblje i grobnica.“), a onda i ponavljanje povijesti, rezultirala je time da je „sve što se činilo sigurno i osigurano, sada je upitno, izvjesnosti niotkuda; koga pitati?“

Na tom pitanju, pitanju koje se uvijek javlja po isteku komunikativnog pamćenja, Šnajder je prvo izgradio život angažiranog intelektualca kroz kolumne i eseje, a onda i književnika; pitanje je to na koje odgovara i *Doba mjedi*.

Nastojeći pokazati ključnu razliku između koncepta meta-pamćenja i *postmemory*, Lensen ističe kako je *postmemory* definiran konfliktom¹⁸⁰, ona biva posljedicom „odrastanja s naslijeđenim pamćenjem kojim dominiraju narativi, prethodni nečijem rođenju, riskirajući time da njihove priče budu dislocirane, čak i pomaknute, od strane naših predaka.¹⁸¹“ Meta-pamćenje nije opterećeno borbom za disocijacijom; štoviše, ono je, ponajviše, posttraumatskog karaktera¹⁸². Esej *Umrijeti u Hrvatskoj* pokazuje kako Šnajder nikada nije imao prilike pričati s ocem o njegovom „malom poljskom ratu.“ Pred sam kraj romana dolazi do kolizija dviju pripovjednih razina, ulazeći u dinamiku komunikacijskog pamćenja:

„Moram li sada misliti na one koji su mi se rodili i one koji nisu? Godinama čekam da me sin zapita: - Što si radio u ratu, tata? – Rekao sam mu, idi pa vidi, i preporučio Baedekera.“¹⁸³

¹⁷⁹ Isto; 83 str.

¹⁸⁰ Lensen, 2022., 221 str.

¹⁸¹ Isto; 221-222 str.

¹⁸² Isto; 222 str.

¹⁸³ Šnajder, S. (2022) *Doba mjedi*. Zagreb: Bodoni 461 str.

„Nisam pitao. Čekao sam da mi to sam kažeš. U Baedekeru ništa ne piše o tvom malom poljskom ratu.

Novopovijesni roman *Doba mjedi* zahtijeva ekstenzivnija, temeljitija analiziranja kroz prizmu pamćenja književnosti, oslanjajući se na isto kroz pitanja intertekstualnosti, žanra te kanona. Za razliku od *Nadohvata*, pitanje reprezentacije pamćenja ovdje nije u centru pažnje. Međutim, spojimo li esej *Umrijeti u Hrvatskoj* i tragove ponuđene kroz kolumne posvećene Zdenki Šnajder, a onda i sam roman, imamo priliku usustaviti osnovni okvir za daljnja istraživanja. Ako se u kolumni pita, romanom se odgovara, pokazujući kako su „oscilacije postale daleko manje neugodnima“ za novu generaciju¹⁸⁴. Podloženo je to esejima kojima se pokazuje kako se autor nastoji izdvojiti od službenih narativa (i jugoslavenskih i hrvatskih)¹⁸⁵, a istodobno povezati sa sudbinama, kako objekta (Đuro Šnajder), tako i subjekta (Zdenka Šnajder) revolucije.

Štoviše, altiserijansko Savićino čitanje osvjetljava i činjenicu da se *Doba mjedi* suprotstavlja standardiziranim obrascima pamćenja na ovim prostorima. Uspostavljajući dvostrukost rata, pokazujući kako se autor bavi i ratom i ideologijom¹⁸⁶, Savić ukazuje na činjenicu da time Šnajder uspješno vezuje sjećanje, kako na Drugi svjetski rat, tako i na jugoslavensko razdoblje:

„Pratimo li hronološki smenu mjedenih kumira, a Šnajder upravo to postiže u romanu, uočićemo da sliku Kralja zamenjuje Hitlerova, kao što će posle Hitlerove biti postavljena slika komunističkog vođe. »Maršal se sada, s pozlaćenim epoletama i svojim psom, pokazuje mnoštvu koje klikće« (Šnajder 2018: 276), piše Šnajder i dalje, u trećem delu romana koji nosi naslov »Revolucija u doba mjedi« ukazuje na manifestaciju ekstremno drukčije ideologije, racionalističko–prosvetiteljske, ali i na njena, u biti nepromenjena osnovna sredstva koja omogućavaju vladavinu (...)“

Pored ideološke kritike, ističe se i problematika folksdojčera što ide ususret Bauerovom i Czerwinskovom čitanju, ali nam i pokazuje otvorenost romana da problematizira te se tako

¹⁸⁴ Lensen, 2022., 222 str.

¹⁸⁵ Izmaknutost nacionalnim narativima je važna i iz kuta gledanja Todora Kuljića kada govori o svezi pamćenja i moći: „Pamćenje kao praksa je aktivnost koja utiče na donošenje odluka u društvu, politici, ekonomiji i svakodnevnom životu. Nekada deluje

posredno redukujući složenost i nepreglednost, a nekad neposredno, mobilizatorski. Dakle, pamćenje nije samo ispoljavanje kulture, nego je i samo stvaralac kulture, verovanja i vrednosti u svakodnevnom životu.“

¹⁸⁶ Savić, 2021., 82 str.

ostvaruje kao katalizator, *Nadohvat*, ili, ako govorimo o folksdojčerima, nalik *Understadtu*. Struktura romana ukazuje na činjenicu kako autor nastoji usložnjiti narative pamćenja od dolaska, a onda i iskustva razdoblja, kako pod fašističkom, tako i pod jugoslavenskom vlašću. Savić ističe kako Šnajder u kasnijim dijelovima „dislocira tematiku migracija sa prostora Slavonije i Nemačke i proširuje je. Tako se posle Drugog svetskog rata ne sele samo Nemci, već i Jevreji.¹⁸⁷“ Međutim, za Savić sve je to uvezano u temu ideologije, pokazujući kako „Šnajder poseže za epskim okvirom, ali tako da se istorijski tok radnje može shvatiti kao sredstvo koje ukazuje na permanentnu vladavinu ideologija.¹⁸⁸“ Upravo time što „postiče distancu od svake ideološke kritike, što mu i omogućava kritiku“, čini ga važnijim u rekonstrukciji meta-pamćenja; pamćenja gdje „upotreba imaginacije utoliko nije motivirana željom za kompenzacijom i razumijevanjem odsutnog i neshvatljivog, već time da se povijesti pristupi zaigranije i performativnije.¹⁸⁹“ Usložnjuje se to i s pitanjem propitivanja, kritičkog odnosa spram dosad netaknutih tema; Šnajder u svojem romanu propituje suodnos liberalizma i fašizma, ulazi u Staru Gradišku, propituje pitanja silovoljaca, a onda i jugoslavenski produktivni zaborav.

Vratimo se na početak: koga pitati? Lensen pokazuje u studiji kako „čin izdvajanja od utvrđenih menmoničnih narativa, rutina i pravila biva uvijek inherentno vezano s nastojanjima da se održi veza ili čak aktivno veže uz prošlost.¹⁹⁰“ Jednostavno, „čin prisvajanja otkriva snažnu želju da autor bude dio novih pregovaranja o vlastitom značenju i formu, bez obzira na prirodu samog otuđenja.“ Iako će Slobodan Šnajder u intervjuu za *Književnu republiku* kazati kako „*Mjed* živi svoj vlastiti život¹⁹¹“, taj književni ostvaraj potkazuje se i kao želja za djelovanjem u pregovorima za novim kritičkim sračunavanjem prošlosti. Pokazuje nam se to u dvije točke s kojima, konačno, završavamo ovu analizu preglednog okvira iz perspektiva studija pamćenja.

Prva je multiperspektivnost ostvarena kroz subjekt (Vera Kempf) i objekt (Georg Kempf) revolucije. Njihova uloga u usustavljanju pamćenja na tragu je želja Todora Kuljića:

¹⁸⁷ Isto; 91 str.

¹⁸⁸ Isto; 92 str.

¹⁸⁹ Lensen. 2022., 225 str.

¹⁹⁰ Isto; 227 str.

¹⁹¹ Visković, V. (2021). Intervju sa Slobodanom Šnajderom, Sve moje bitke. *Književna republika: časopis za književnost*, vol. XIX, no. 1-6; 21 str.

„Dakle, nije cilj vrela definitivna istina, na čijem temelju će nići novo bratsko izmirenje, već tolerantnost prema mreži alternativnih verzija prošlosti koje će vreme ohladiti. Istina o ratu na Balkanu nikada neće biti izglaçana do sveopšte saglasnosti, pa integraciju prostora treba tražiti u hladnijim i tolerantnijim znanjima o prošlosti.“¹⁹²

Kroz odabir folksdojčera nametnutog identiteta, Šnajder se odlučuje za uslojavanje osobe čiju kompleksnost Savić ispisuje na sljedeći način:

„Kompleksnost Kempfovog lika leži u tome što u mjedenom dobu koje izričito računa na nacionalne identitete, ne uspeva da zadrži distancu prema onome čemu je sučeljen, te stoga postaje objekat onoga čemu po svojim životnim stavovima nikako ne može pripadati.“¹⁹³

Kempff biva objektom kroz cijeli svoj život (što pokazuje kroz esej *Umrijeti u Hrvatskoj*), tako protežući nametnuti identitet kroz cijelo dvadeseto stoljeće. Njegovu dopunu predstavljaju subjekti revolucije, točnije, njegove žene. Za Veru, snažno karakteriziranu protagonistkinju, pripovjedač će kazati kako, dok on nije „gospodar svoje sudbine, Vera, iako je u logoru, jest.“¹⁹⁴ I dok Savić usustavlja da je „Šnajderovim junacima–strancima onemogućeno da komuniciraju i iz toga proizilazi njihova samoća“¹⁹⁵, mi nadodajemo kako je ta multiperspektivnost ključna za prijenos njihove želje za pregovaranjem novog pamćenja na čitatelja¹⁹⁶. *Doba mjedi* sumnja u znanje o povijesti, ne pronalazeći Kempffovu avanturu u zapisanim povijestima, usmjerujući prema književnosti da ispuni praznine i diskontinuitete. Birgit Neumann piše kako „proze pamćenja mogu simbolično osnažiti kulturno marginalizirane, figurirajući tako kao imaginativni protudiskurs“¹⁹⁷, nadovezujući se na tvrdnju Jürgena Straub kako „onaj koji se prisjeća stvara ili afirmira svijet prožet smislom i značenjem.“¹⁹⁸

Doba mjedi i *Umrijeti u Hrvatskoj* uzimaju najbolje od onoga što im nudi privilegiran uloga književnosti. Tako oni istodobno preuzimaju već spominjanih katalizatora, ali, još

¹⁹² Kuljić, 2006., 192 str.

¹⁹³ Savić, 2021., 100 str.

¹⁹⁴ Šnajder, 2022., 116 str.

¹⁹⁵ Savić, 2021., 100 str.

¹⁹⁶ Lensen., 2022., 228 str.

¹⁹⁷ Neumann, 2008., 341 str.

¹⁹⁸ Straub. J. *Psychology, Narrative, and Cultural Memory: Past and Present*. U: Erl. Astrid. Nünning. Ansgar. (ur.) (2008). *Media and Cultural Memory*. Berlin i New York: Walter de Gruyter; 222 str.

važnije, relejne stanice koje u obzir uzimaju, i objekte, i subjekte ratnog prošlosti, u nadi da će defamilijarizirati iskustva Drugoga svjetskog rata nama bliska kroz trenutne prakse pamćenja.

Ili, kao što kroz kolumnu *Umrijeti pod zvijezdom* Šnajder upozorava, *ne dajte se zavesti/Nema nikakvog povratka*.

5. Zaključak

Po analizi romana *Nadohvat* i *Doba mjedi* teško je kazati kako se hrvatska književnost u cjelini suprotstavlja te izaziva politiku sjećanja Republike Hrvatske. Ipak, nazire se otpor, želja za pregovaranjem novih interpretacijskih okvira za Drugi svjetski rat. I Slobodan Šnajder i Ena Katarina Haler odmiču, kako od državotvornih narativa, tako i od prethodnih generacija u tvorbi vlastitog sjećanja, posljedično kritike cjelokupne logike jedne ere.

S obzirom na to kako po pitanju pamćenja i hrvatske, ili bolje rečeno, postjugoslavenske književnosti ostajemo uskraćeni za ozbiljnija razmatranja, u interesu rada je bilo pokazati kako se suvremena hrvatska književnost postepeno otima i pokazuje sve veću tendenciju da ponudi vlastito znanje o povijesti u obliku kontrapamćenja. I *Nadohvat* i *Doba mjedi* ostvaruju se kao agonistička pamćenja, nastojeći kritizirati ne samo lokalne i nacionalne strategije pamćenja, već i one hegemonijskog karaktera. Napokon, oslobođeni trauma i interpretacijskih sučelja poslijeratnih generacija, piscima je omogućeno otvarati, kako stranice pobjednika, tako i gubitnika. Ena Katarina Haler daje glas stanovnicima Zrina, Slobodan Šnajder ocu i majci, članu SS-Waffena i partizanki, učvršćujući privilegiranu ulogu književnosti kada je riječ o ostvarajima kontra-pamćenja. I prvi i drugi roman zadovoljavaju normu europskog okvira pamćenja, osuđujući implicitnije ili eksplicitnije totalitarizme; ipak, Šnajder se nastoji podvesti i pod europsku antifašističku baštinu prikazom vlastite majke, ulazeći radije u odgovore vezane za partizanske snage te kritiku jugoslavenske politike.

Ako je književnost danas svedena na tržišnu igru ili nanovo izvedena kao politika, ali drugim sredstvima, naslovi se odaju kao mogućnost otpora, razvitak dosadašnjih praksi i odmak od recikliranja dosadašnjih paradigmi. Rasprave, kritike, polemike ukazuju na katalizatorsku mogućnost književnosti kada je riječ o neugodnim, skrivenim nišama pamćenja; odabrani roman izazvali su reakciju van imaginacije svakog regionalnog književnika, pokazujući kako književnost, barem nakratko, može rastvoriti javni prostor, uvezati novu temu te se posljedično nadati kako će potaknuti rekalkibraciju dominantnih memorijalnih praksi. Ujedno, reakcije pokazuju kako dijalog s prošlošću još uvijek traje, ali i kako dopušta ulazak novih aktera u dijalog. Izostanak radova tjera nas na ponovno čitanje zaključka Astrid Erll: „Ovdje je na kocki spoznaja da je književna proizvodnja kulturnog pamćenja proces u tijeku trajanja, karakteriziran dinamičnom međuigrom između teksta i konteksta, individualnog i kolektivnog, društvenog i medijskog.¹⁹⁹“

¹⁹⁹ Erll, 2011., 171 str.

U trenucima hiper-produkcije knjiga, govoreći kroz prizmu generacije meta-pamćenja, važnim se čini (ponovo) osvijestiti mogućnosti književnosti kada je riječ o konstruiranju sjećanja te ukazati kako općenito nedostaju istraživanja koja bi trebala prethoditi ovome radu, nalik promatranju ostvaraja *postmemory* književnosti ili općenito socioloških studija. Ipak, ova dva romana pokazuju nam kako je na pomolu nova generacija pisaca koji, iako sa zakašnjenom u odnosu na Zapadnu Europu, dolaze bliže tomu da jednom možda i napišu kako se kako se Hrvatska nije oslobodila samo nacionalizma, već i same sebe.

6. Literatura

1. Assmann, A. Canon and Archive. U: Erll, A. Nünning, A. (ur.) (2008). *Media and Cultural Memory*. Berlin i New York: Walter de Gruyter
2. Assmann, A. (2018). *Oblici zaborava*. Beograd: Biblioteka XX. vek
3. Assmann, J. (2000) *Kultura sjećanja*. U: Brkljačić, Maja. Prlenda, Sandra. (ur.) (2006) *Kultura pamćenja*, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga
4. Assmann, J. (2005). *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Vrijeme
5. Badurina, N. (2012) Kraj povijesti i hrvatski novopovijesni roman. *Slavica TerGestina*, vol. 14.
6. Bauer, L. *Roman Doba mjedi Slobodana Šnajdera i književna produktivnost podunavskošvapske građe* (2021). *Književna republika: časopis za književnost*, vol. XIX, no. 1-6, 67. – 76. str.
7. Berger, S. Kansteiner, W. (ur.) (2021). *Agonistic Memory and the Legacy of 20th Century Wars in Europe*. London-New York: Palgrave Macmillan
8. Brkljačić, M. Prlenda, S. (2006). *Zašto pamćenje i sjećanje?* U: Brkljačić, Maja. Prlenda, Sandra. (ur.) (2006). *Kultura pamćenja*, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga
9. Cipek, T. Sjećanje na 1945.: čuvanje i brisanje. U: Cipek, T. (ur.). *Kultura sjećanja:1945.: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput; 155. – 167. str.
10. Czerwiński, M. (2018). *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi : (1945-2015)*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada
11. Durić, D. (2018). *Između književnosti i pamćenja: prisjećanje zaboravljenoga*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci
12. Đerić, G. Označeno i neoznačeno u narativima društvenog pamćenja: jugoslovenski slučaj. U: Cipek, T. (ur.). *Kultura sjećanja:1945.: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput; 83. – 93. str.
13. Erll, A. (2011). *Memory in Culture*. London: Palgrave Macmillan
14. Erll, A. Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory. U: Erll, A. Nünning, A. (ur.) (2008). *Media and Cultural Memory*. Berlin i New York: Walter de Gruyter
15. Erll, A. Nünning, A. Where Literature and Memory Meet: Towards a Systematic Approach to the Concepts of Memory Used in Literary Studies. U: Grabes, H. (ur.) *REAL – Yearbook of Research in English and American Literature 21: Literature, Literary History, and Cultural Memory*. Tübingen: Gunter Narr Verlag

16. Esposito, E. Social Forgetting: A Systems-Theory Approach. U: Erll, A. Nünning, A. (ur.) (2008). *Media and Cultural Memory*. Berlin i New York: Walter de Gruyter
17. Felski, R. (2019). *Granice kritike*. Zagreb: Meandarmedia
18. Gašparović, D. Umiranje u doba mjedi: Refleksije oko romanā Slobodana Šnajdera Morendo i Doba mjedi. U: *Zlatno runo. Književni ogledi i ogledi*. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika; 314. – 349. str.
19. Halbwachs, M. Coser, L. (1992). *On collective memory*. Chicago, Ill.: University of Chicago Press
20. Jović, D. (2017). *Rat i mit: Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*. Zagreb: Fraktura
21. Kuljić, T. (2006). *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja štampa
22. Kuljić, T. (2002) *Prevladavanje prošlost: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
23. Lensen, J. (2022). *World War II in Contemporary German and Dutch Fiction: The Generation of Meta-Memory*. New York
24. Lukacs, G. (1986). *Roman i povijesna zbilja*. Zagreb: Globus
25. Milanja, C. (1996). *Hrvatski roman 1945.-1990.: Nacrt moguće tipologije hrvatske romaneskne prakse*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta
26. Musabegović, S. Mit o pobjedi kao mit o revoluciji. U: Cipek, T. (ur.). *Kultura sjećanja: 1945.: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput; 37. – 59. str.
27. Neumann, B. Literary Representation of Memory. U: Erll, Astrid. Nünning, Ansgar. (ur.) (2008). *Media and Cultural Memory*. Berlin i New York: Walter de Gruyter
28. Olick, J. K., Vinitzky-Seroussi, Vered & Levy, Daniel (2011). *Introduction*. U: Olick, J. K., Vinitzky-Seroussi, Vered & Levy, Daniel. (ur.) *The Collective Memory Reader*. New York: Oxford University Press
29. Pavlaković, V. (2020). Memory politics in the Former Yugoslavia. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. vol. 18, no. 2, 9. – 32. str.
30. Pavlaković, V., Pauković, D. Uokvirivanje nacije: Uvod u komemorativnu kulturu. U: Pavlaković, V., Pauković, D., Židek, N. (2022). *Uokvirivanje nacije i kolektivni identiteti: Politički rituali i kultura sjećanja na traume 20. stoljeća u Hrvatskoj*. Zagreb: Srednja Europa; 9. – 45. str.
31. Pauković, D. Uokvirivanje narativa o komunističkim zločinima u Hrvatskoj: Bleiburg i Jazovka. U: Pavlaković, V., Pauković, D., Židek, N. (2022). *Uokvirivanje nacije i kolektivni identiteti: Politički rituali i kultura sjećanja na traume 20. stoljeća u Hrvatskoj*. Zagreb: Srednja Europa; 121. – 141. str.

32. Pavlaković, V. Sporna mjesta sjećanja i podijeljeni narativi : Jasenovac i prijelomi u hrvatskoj komemorativnoj kulturi. U: Pauković, D., Pavlaković, V., Židek, N. (2022). *Uokvirivanje nacije i kolektivni identiteti: Politički rituali i kultura sjećanja na traume 20. stoljeća u Hrvatskoj*. Zagreb: Srednja Europa; 141. – 167. str.
33. Rigney. A. The Dynamics of Remembrances: Texts between Monumentality and Morphing. U: Erll. A. Nünning. A. (ur.) (2008). *Media and Cultural Memory*. Berlin i New York: Walter de Gruyter
34. Savić, S. (2021). Odnos ideologije i pojedinca u romanu Doba mjedi Slobodana Šnajdera. *Književna republika: časopis za književnost*, vol. XIX, no. 1-6
35. Subotić, J. (2019) *Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance After Communism*. London: Cornell University Press
36. Srđić, S. (2016) Izgubiti sve ratove. *Polja*, vol. LXI, no. 498, str. 172 – 175.
37. Visković, V. (2021). Intervju sa Slobodanom Šnajderom, Sve moje bitke. *Književna republika: časopis za književnost*, vol. XIX, no. 1-6, 3. – 21.
38. Welzer. H. Communicative Memory. U: Erll. A. Nünning. A. (ur.) (2008). *Media and Cultural Memory*. Berlin i New York: Walter de Gruyter, str. 285. – 301.
39. Žužul, I. (2010). Iluzije književnopovijesne hi-storije. *Fluminensia*, god. 22, br. 2, str. 7-19

6.1. Izvori

1. Haler, E. K. (2019) *Nadohvat*. Zagreb: V.B.Z.
2. Šnajder, S. (2022) *Doba mjedi*. Zagreb: Bodoni
3. Šnajder, S. Umrijeti u Hrvatskoj. U: Šnajder, S. (2018) *Umrijeti u Hrvatskoj*. Zagreb: Fraktura
4. Šnajder, S. (2000). Umrijeti pod zvijezdom. U: Šnajder, S. (2005). *Umrijeti pod zvijezdom*. Rijeka: Adamić – Novi list

6.2. Mrežni izvori (*Nadohvat*)

1. Bobičić, N. (2020) *Iz imaginarija revizionizma*. Booksa. URL: <https://booksa.hr/kritike/iz-imaginarija-revizionizma>
2. Detoni Dujmić, D. (2020) *Freska s ožiljcima*. URL: <https://www.stav.com.hr/tekuca-kritika/dunja-detoni-dujmic-freska-s-oziljcima-ena-katarina-haler/>
3. Cingel, I. (2020) *Ovo nije književna kritika*. URL: <https://forum.tm/vijesti/ovo-nije-knjizevna-kritika-7447>

4. Ivankovac, D (2020) *U čemu je nesporazum*. Kritika HDP. URL: <https://kritika-hdp.hr/hr/kritika-proza/u-cemu-je-nesporazum>
5. Kramarić, Z (2020). *Ena Katarina Haler: "Nadohvat" se čita i pamti!*. Glas Slavonije. URL: <https://www.glas-slavonije.hr/425064/11/Ena-Katarina-Haler-Nadohvat-se-cita-i-pamti>
6. Krmpotić, M. (2020). *Pročitali smo roman "Nadohvat" Ene Katarine Haler: Obiteljska kronika koja oslikava mračno ratno doba*. Novi list. URL: <https://www.novolist.hr/ostalo/kultura/procitali-smo-roman-nadohvat-ene-katarine-haler-obiteljska-kronika-koja-oslikava-mracno-ratno-doba/>
7. Pavičić, J. (2020). *DOGODIO SE VELIKI HRVATSKI POVIJESNI ROMAN Nisu ga napisali ni Aralica, ni Novak, već jedna 24-godišnja studentica*. Jutarnji list. URL: <https://www.jutarnji.hr/kultura/knjizevnost/dogodio-se-veliki-hrvatski-povijesni-roman-nisu-ga-napisali-ni-aralica-ni-novak-vec-jedna-24-godisnja-studentica-10196836>
8. Pšihistal, R. (2021). *Nadohvat pamćenju Zrina*. Hrvatska revija 1, 2021. URL: <https://www.matica.hr/hr/650/nadohvat-pamcenju-zrina-31670/>

6.3. Mrežni izvori (*Doba mjedi*)

1. Derk, D. (2015). Neobično topla literarna posveta svim roditeljima. Večernji list. URL: <https://www.vecernji.hr/vijesti/neobicno-topla-literarna-posveta-svim-roditeljima-1037612>
2. Jergović, M. (2015). Slobodan Šnajder: Faust, Švabe i sveta hrvatska šutnja. Miljenko Jergović. URL: <https://www.jergovic.com/subotnja-matineja/slobodan-snajder-faust-svabe-i-sveta-hrvatska-sutnja/>
3. Jurak, D. (2016). Slobodan Šnajder : Doba mjedi. Moderna vremena. URL: <https://mvinfo.hr/clanak/slobodan-snajder-doba-mjedi>
4. Komšić, I. (2019). Šnajder majstorski pokazuje jedini način da se zlu pogleda u lice. Autograf. URL: <https://www.autograf.hr/snajder-majstorski-pokazuje-jedini-nacin-da-se-zlu-pogleda-u-lice/>
5. Kramarić, Z. (2016). Dobar Nijemac. Matica hrvatska. URL: <https://www.matica.hr/vijenac/592/dobar-nijemac-26159/>
6. Pančić, T. (2016) Priča kojoj je dozrelo vreme. Vreme. URL: <https://www.vreme.com/kultura/prica-kojoj-je-dozrelo-vreme/>

7. Pecnik, J. (2016). Novi roman Slobodana Šnajdera: Krug koji se (ne) zatvara. Novi list. URL: <https://www.novilist.hr/ostalo/kultura/knjizevnost/novi-roman-slobodana-snajdera-krug-koji-se-ne-zatvara/>
8. Pogačnik, J. (2015). Šnajderov veliki, epski Familienroman. Jutarnji list. URL: <https://www.tim-press.hr/site/assets/files/2384/doba-mjedi-jutarnji-list-jagna-pogacnik-2-12-2015>
9. Savić, S. (2021). Remek-delo evropske književnosti. Danas. URL: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/remek-delo-evropske-knjizevnosti/>
10. Špišić, D. (2016). Kozmički krik duše. Civilka. URL: <https://civilka.wordpress.com/2016/01/04/kozmicki-krik-duse/>
11. Zlatar Violić, A. (2016). Kako biti čovjek u vremenima bijesa. Booksa. URL: <https://www.booksa.hr/kolumne/umjetnost-kritike/kako-bit-covjek-u-vremenima-bijesa>

Sažetak i ključne riječi (na hrvatskom jeziku)

Sažetak: U radu se na temelju koncepta Jana Lensena, generacija meta-pamćenja, provodi književnoteorijska analiza triju naslova iz suvremene hrvatske književnosti: *Nadohvata* Ene Katarine Haler te *Doba mjedi* i *Umrijeti u Hrvatskoj* Slobodana Šnajdera. Rad je usmjeren prema ocrtavanju odnosa između književnosti i pamćenja u sklopu suvremene hrvatske književne produkcije. Kroz prizmu pamćenja u književnosti u *Nadohvat* utvrđuje ostvarene naratološke tehnike pri konstruiranju imaginativnog kontra-pamćenja. Djela Slobodana Šnajdera promatraju se kroz suodnos pamćenja i zaborava, analizirajući i sintetizirajući prethodna čitanja pomoću spoznaja studija pamćenja, kako bi utvrdili daljnji referentni okvir za bavljenjem njegovim stvaralaštvom u kontekstu studija pamćenja.

Ključne riječi: generacija meta-pamćenja, Slobodan Šnajder, Ena Katarina Haler, Doba mjedi, Nadohvat, Umrijeti u Hrvatskoj

Sažetak i ključne riječi (na engleskom jeziku)

Summary: Based on the concept of Jan Lensen, the generation of meta-memory, the paper conducts a literary-theoretical analysis of three titles from contemporary Croatian literature: *Nadohvat* by Ena Katarina Haler and *Doba mjedi & Umrijeti u Hrvatskoj* by Slobodan Šnajder. The paper is directed towards delineating the relationship between literature and memory within contemporary Croatian literary production. Through the prism of memory in literature in *Nadohvat*, paper determines narratological techniques in constructing imaginative counter-memory. The works of Slobodan Šnajder are observed through the relationship between memory and forgetting, analyzing and synthesizing previous readings using the knowledge of memory studies, in order to establish a further frame of reference for dealing with his literary work in the context of memory studies.

Keywords: Generation of Meta-Memory, Slobodan Šnajder, Ena Katarina Haler, Doba mjedi, Nadohvat, Umrijeti u Hrvatskoj